

Znasz-li ten kraj?...

TADEUSZ BOY-ŻELEŃSKI

Znasz-li¹ ten kraj?...²

(CYGANERIA KRAKOWSKA)

PRAWY BRZEG WISŁY

Kiedy, z okazji przedmowy do nowego wydania *Słówek* i ćwierćwiecza *Zielonego Balonika*, zamysliłem się nad dawnym Krakowem, uczulem, że temu miastu należałaby się osobna monografia. Bo Kraków, taki jakim go splot warunków uczynił, to było najoryginalniejsze miasto pod słońcem, z pewnością unikat na kuli ziemskiej wszech czasów. Już pod względem geograficznym położenie jego było osobliwe. Wciśnięty w sam kąt Galicji, odcięty granicą od całego niemal *Krakowskiego*, które mieściło się w zaborze rosyjskim, odcięty drugą granicą od przemysłowego zagłębia na Śląsku, wydziedziczony ze swej stołeczności — bodaj galicyjskiej — przez Lwów, wgnieciony w plan twierdzy austriackiej z zatamowaniem ruchu budowlanego przedmieść, Kraków podcięte miał wszystkie możliwości materialnego rozwoju. Był co się zowie małym miastem. W epoce gdy chodziłem do szkoły, uczyłem się w *statystyce* Austrii, że Kraków ma 56 tysięcy mieszkańców. Z początkiem wieku XIX-go miał ich podobno osiem... Oto losy dawnej stolicy Jagiellonów. Mimo to, nigdy Kraków nie abdykował ze swej stołecznej roli; przeciwnie, wytworzone przez niewolę warunki bytu oblekły go w insygnia nowej królewskości; dane mu było aż do lepszych czasów przechowywać pewne wartości duchowe, zdławione w innych dzielnicach.

Wszystko to razem robiło z Krakowa osobliwy stwór. Można by zaryzykować jedno porównanie. Jak wiadomo, Paryż rozkłada się na dwóch brzegach Sekwany, przy czym terminy *rive gauche*, *rive droite* budzą pewne pojęciowe i wzrokowe kompleksy. Otóż, Kraków, tak geograficznie, jak metaforycznie, był cały — lewym brzegiem. Były tam — niby *faubourg Saint-Germain* — stare arystokratyczne pałace. Snuły się po nim — jak w okolicach *Saint-Sulpice* — kwefy, sutanny i czarne kapelusze. Były poważne mury Akademii, birety i togi; roje młodzieży wysypywały się z uniwersyteckich gmachów. Była i dzielnica artystów, gdzie kwitły sztuki piękne i gdzie, w zaciszach pracowni, uzbrojone w węgiel młode dłonie kopiowały, częściej co prawda gipsowe niż żywe modelki. Były i wąskie uliczki, ciche, cichutkie; i malownicze zakątki i stare kościoły; — to był lewy brzeg, wcale imponujący; nie powstydziliby się go żadna stolica. Ale na tym był koniec: gdy na prawym brzegu Sekwany huczy cały nowoczesny, bogaty, ludny, modny Paryż, na prawym brzegu Wisły były tylko — Dębniki.

Ale co tu wspominać Paryż. Ot, taki Lwów, to był szczęściarz! Austria zrobiła go, lichowię za jakie zasługi, stolicą; był siedzibą Sejmu, Wydziału krajowego, Namiestnictwa, co za tym idzie skupiał tysiące interesów. Położony w ogromnej połaci kraju, która stanowiła jego dopływ naturalny, w żyznej ziemi podolskiej, miał w dodatku w pobliżu na okrasę — naftę! Toteż Lwów (w porównaniu z Krakowem i na miarę zabiedzzonej przez Austrię Galicji) kipiał życiem; banki i bankczki wyrastały i pękały jak bańki mydlane, handel ze wschodem, interesy, interesiki, humor, rozmach, wesołość. Lwów odznaczał się przy tym szczęśliwym połączeniem krwi: polskiej, *rusińskiej* (jak wówczas się mówiło), ormiańskiej; — śliczne i chętne życie kobiety, śpiewność, muzykalność, ogień w żyłach. (Trzy czwarte śpiewaków i śpiewaczek dawał Polsce Lwów). Toteż Lwów patrzył z politowaniem na

¹znasz-li (daw.) — czy znasz; dziś popr. pisownia: znaszli. [przypis edytorski]

²Znasz-li ten kraj?... — w wydaniu źródłowym figuruje 55 ilustracji. W niniejszym wydaniu ich podpisano w odpowiednich miejscach w przypisach. [przypis edytorski]

cichy i ubożuchny Kraków, gdy Kraków, z wyżyn swych kulturalnych świetności, patrzył na Lwów niby podupadły wielki pan na dorobkiewicza. Ale faktem jest, że we Lwowie był inny klimat.

Klimat... Pisząc o Krakowie w *Synach Ziemi*, Przybyszewski maluje Wisłę, jak płynie leniwo, powoli, i zieje zarazą malarii na miasto. Czy ta przenośnia miała jakiś realny podkład lekarski? To pewne, że w Krakowie był jakiś organiczny smutek, jakaś, można by rzec, *infekcja* smutku. Czy tu działały czynniki psychiczne, czy warunki materialne, czy w istocie jest coś w klimacie?

To przytłumione życie, bez niespodzianek, bez ryzyka i bez możliwości, wycisnęło na Krakowie swoje piętno. To nie było miasto miłosne, jak Lwów. Gdy we Lwowie nawet stracenie mordercy opiewano skoczną piosenką „Widzisz Lewicki, co miłość może — w zimnej mogile kochanki trup” (na nutę: „Ach, ta trójka”), Kraków był niemy, nie śpiewał; co najwyżej pijany murarz, wracając z szynku, darł się fałszywie; „Idzie murarz, idzie, walca wygwizduje — a wesz po kohnirzu — a wesz po kohnirzu — marsia śpaciruje”... Piszę to, aby podkreślić dziwaczność narodzin piosenki w *Zielonym Baloniku*. Ten wybuch wesołości, który poszedł na całą Polskę właśnie z tego Krakowa, był niewątpliwie paradoksem; otóż, życie Krakowa składało się z samych takich paradoksów.

Było smutne. Ta sfera, która wówczas nadawała mu ton — arystokracja, w ubożuchnym Krakowie będąca zarazem jedyną *plutokracją* — żyła dość eksterytorialnie, w swoich pałacach, w klubie, za granicą wreszcie. Mieszczanstwo trzymało się w stylu *bieder-majer*, dość świętoszkowatym. Jeżeli była tak zwana „rozpusta”, to nie szumna, robiąca ruch, dająca życ setkom ludzi, ale wstydliva, pokątna, brzydka. I tutaj niszcząco działała na Kraków bliskość Wiednia. Flaszki wina nie wypił taki lyk³ loco⁴, ale jechał na nią pod jakimś szanownym pozorem do „Widnia”. Oczywiście, ta abstynencja fatalnie działała na życie miejscowe. Nie da się opisać, na jak niskim poziomie stał krakowski „półswiatek”. I dziewczęta wysypujące się z „cygarfabryki” niewiele doprawdy miały z Carmeny, żarła je bieda i blednica, brak zalotności był uderzający. Może znów ten brak zalotności dziewcząt był jedną z przyczyn biedy Krakowa; nie dawały owej podniety, która każe mężczyźnie zdobyć pieniądze czy wydzwignąć się ponad swój stan za wszelką cenę. Jeżeli tak było, źle spełniały swoje przeznaczenie kobiece, którym jest wywoływać ruch wstępujący klas oraz ożywiać obrót pieniądza. Toż samo, ładne a bezposażne dziewczęta ze sfer mieszczańskich z rezygnacją poddawały się staropanieństwu, którego panna z „dobrego domu” nie mogła wypełnić nawet pracą zarobkową. Ach, te tragiczne pary — matka z córką — obchodzące przez całe lata plantacje, coraz starsze, coraz kwaśniejsze!

W dzień jeszcze Kraków miał jakieś pozory życia, nie bardzo zharmonizowanego zresztą z jego murami; za to w nocy mury brały władztwo nad człowiekiem. Z uderzeniem dziesiątej krakowianin, oszczędny z musu, chronił się do domu przed godziną tradycyjnej *szpery*, oszczędzając na stróżu niemniej tradycyjną *szóstkę*. Zdąży, nie zdąży... Zdążył: zdyszany dopadł bramy, zanim niechętnie spoglądający na ten wyścig stróż zdołał ją zamknąć, i za chwilę już wydzwaniały ową dziesiątą cztery wieżowe zegary, otrębywał ją hejnał mariacki na cztery strony małego świata. Na opustoszałej ulicy zostawał jedynie policjant i ta samotna „kokotka⁵”, której — jak opiewała jedna z piosenek *Szopki krakowskiej* — nie pozostawało nic, jak rozkochać się w romantycznym pięknie tego miasta umarłych. Ale niebawem wsiąkała w mury i ona, wylaniał się stróż nocny z halabardą, można było mniemać, że się jest, het, w wiekach średnich.

Bo ważmy, że stosunek Krakowa do swoich murów był zgoła odmienny niż w innym nowoczesnym mieście. Wszędzie odbywa się w ciągu lat walka między kamieniem a człowiekiem, życiem a przeszłością. Miasto wykippa⁶ niejako z garnka swoich murów, rozlewa się szeroko, tworzy sobie nowe dzielnice, zostawia zabytki na boku. Kraków do bardzo późna cały niemal zamknięty był w przestrzeni dawnych murów, których pamiętką została Brama Floriańska wraz z Rondlem, wskazówką topograficzną plantacje,

Wieczór

Miasto, Historia

³lyk (daw., pogard.) — mieszczanin. [przypis edytorski]

⁴loco (łac.) — na miejscu. [przypis edytorski]

⁵kokotka a. kokota — kobieta lekkich obyczajów; prostytutka; tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Kokota krakowska* (patrz *Słówka*), rys. K. Frycz. [przypis edytorski]

⁶wykippia — dziś popr.: kipi. [przypis edytorski]

a które wypełniała siatka starożytnych ulic z węzłami kościołów. W Krakowie człowiek — w znaczeniu życia materialnego — był za słaby, życie za wątłe, mury raz po raz zwyciężały.

Nie bez walki: och, nie. Ta stolica dziwnego nabożeństwa miała w sobie szczególną żywotność. Nigdy, nawet w najcięższych opresjach, nie zgodziła się zostać po prostu małym miastem, tak jak dziś za nic nie godzi się zostać prowincją, wasalką Warszawy. Raz po raz stwarzała sobie formy, czasem dziwaczne, w których manifestowała swoją odrębność, udzielność. Ale walka z murami była trudna.

Nic w tym mieście nie było takie, jak gdzie indziej. Pory roku znaczyły się tam obrzędami. Groby, nabożeństwa majowe. Boże Ciało, lajkonik, wianki, pasterka, w ogóle wszelkie uroczystości odgrywały w życiu Krakowa nieproporcjonalnie dużą rolę. Rozwijał się zmysł dekoracyjny. Po rezurekcji we wszystkich salonach rozmawiano o tym, jak *prześlicznie* wyglądał biskup Dunajewski z infułą na srebrnych włosach. Mówiło się o nim, jak gdzie indziej o aktorze. Osobliwym zbiegiem spotęgowała jeszcze tę naturalną skłonność sytuacja polityczna Krakowa, czyniąc zeń uprzywilejowane miasto narodowych obchodów, przedsiönkiem do Skalki i Wawelu.

Przebierano się też przy lada sposobności. Jeszcze w dzieciństwie pamiętam paru ludzi, którzy chodzili stale w kontuszu, przy szabli; inni w czamarach⁷. Mieszczanie kładli insygnia cechów lub króla kurkowego, profesorowie togi, sokoli⁸ swoje dołmany⁹ i pętelki, ludowcy sukmany; wciąż coś święcili, grzebali, witali... To doktorat *sub auspiciis Imperatoris*, to Trzeci maj, to pogrzeb Mickiewicza, to przyjazd arcyksięcia. Tarnowskiemu przez trzy lata przedłużano rektorat, bo były w programie jakieś obchody, a nikt tak twarzowo nie wyglądał w todze. Kiedy szkołę Sztuk Pięknych przemieniano w Akademię, pierwsza rzecz, która się nasunęła, to były togi i gronostaje. Zapewne, wszędzie są jakieś obchody, ale rozpuszczają się w strumieniu żywego życia, tutaj miasto żyło nimi jak narkotykiem. W ogóle nigdzie tyle co w Krakowie nie żyło się wyobraźnią, a tak mało realnie. Życie było marzeniem, gapieniem się, jeżdżeniem przez imaginację na wszystkie koronacje.

I stosunek do przyrody był odrębny. Słońce czuło się tam nieswojo, budziło smutek. Oświetlało niedyskretnie nędzę życia, twarze kobiet zabiedzone i wyblakłe, niemodną, nicowaną i cerowaną odzież. Za to księżyc był jak u siebie w domu, cudownie harmonizował z pejzażem wąskich ulic i zaułków, miał jakieś powinowactwo z ludźmi. Kraków to było lunatyczne miasto. Nigdy poza Krakowem nie pamiętam, abym się interesował księżycem; w Krakowie pełnia nie dawała mi spokoju, wypędzała mnie z domu. Nigdy nie słyszałem o lunatykach, w Krakowie opowiadano o nich raz po raz.

Noc w Krakowie miała swoje widmo. Był nim malarz religijny, Franciszek Krudowski, tajemniczy człowiek, odludek niewidzialny w dzień. Za to w nocy, jakkolwiek ulicą, o którejkolwiek godzinie się przechodziło, wyrastała nagle z mroku wysoka postać Krudowskiego. Doprawdy, można było podejrzewać, czy on nie ma daru rozszczepiania się (czemu by nie?) i czy nie pojawia się naraz w kilku miejscach.

To był ten dawny Kraków mego dzieciństwa. Kraków mojej młodości już był inny. Z murów tych jak czarami zaczęły puszczać nowe pędy. Z salonów i zakrystii życie wymknęło się na ulicę, zaczęło szumieć po kawiarniach. Młodzież, której przedtem w Krakowie się nie czuło, wyroila się pelerynami. Na lewym brzegu Wisły wykwitło nowe dla Krakowa zjawisko — cyganeria. I gdybyż jedna! Niemal równocześnie oglądał Kraków cyganerię malarską, cyganerię Pawlikowskiego, cyganerię Zapolskiej, cyganerię Przybyszewskiego, cyganerię bronowicką, ba, można by powiedzieć, cyganerię Lutosławskiego i Daszyńskiego, nie licząc cyganerii studenckiej, wzmożonej młodzieżą chroniącą się raz po raz zza kordonu¹⁰ i falangą młodych dziewcząt, pierwszy raz dopuszczonych do studiów uniwersyteckich. To była jedna z najenergiczniejszych odmładzających „kuracji Steinacha”, jakie kiedy widziano.

Wszystko to się przewaliło. *Zielony Balonik* był „kropką nad i” tej przemiany starego Krakowa. Radosnym uświadomieniem. Podłożeniem wszystkich tych zdarzeń pod muzy-

⁷czamara (daw.) — rodzaj płaszcza, noszony przez mieszczan i chłopów w XVI-XVIII w. [przypis edytorski]

⁸sokoli — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Sokol* (rys. W. Jarocki) z „Liberum Veto”. [przypis edytorski]

⁹dołman a. dolman — daw. kurtka wojskowa. [przypis edytorski]

¹⁰zza kordonu — tu: z innych zaborów. [przypis edytorski]

kę piosenki. Szturmem do księżycy. Życie brane w pigułkach. Co parę tygodni jedna noc. Kilka godzin cudownej złudy, że ta igraszka zbratanych z sobą Sztuk jest pianką płynącą po szerokiej rzece, że ten szampan, który się perli w kubkach, jest normalnym napojem przyzwoitego człowieka, że tam za ścianą śpi wielkie miasto, które zbudzi się rano pełnią życia... I w istocie, kiedy się człowiek rozejrzył po sali, można było mieć złudzenie. Go za interesujące pyski! Talentu, inteligencji tyle, że można by nimi obdzielić całą Polskę. Dajcie im tylko ów „punkt oparcia”, którego się daremnie dopraszał Archimedes.

Pamiętam jedną taką noc, po której rano cała gromadka michalikowa wysypała się na ulicę. Ranek był brudno-szary. Wieża Floriańska, zawiana trochę, chwiała się na nogach, jak to uwiecznił *Szczygiel* w swoim fresku.¹¹ Wieża mariacka też miała koronę na bakier. Baby w krasnych chustkach ciągnęły z dworca kolei z koszykami na targ. Olbrzymiego Witolda Noskowskiego, w matowym półcylinderku i w potężnej szubie z peleryną, całowały, przechodząc, w rękę, brały go co najmniej za kanonika. Poza tym było pusto. Kokotka — miejmy nadzieję — spała już dawno. Szliśmy ulicą Floriańską, Rynkiem, Grodzką, mijając kościół Panny Marii, kościół świętej Barbary, kościół świętego Wojciecha, kościół Dominikanów, kościół św. Piotra i Pawła, kościół św. Idziego, kościół św. Andrzeja, katedrę, aż nad samą Wisłę. Płynęła szara, mała, zbidzona, trochę śmieszna. Za nią, w oddali, majaczyło kilka domków. Prawy brzeg Wisły. Dębniki.

Ten prawy brzeg Wisły i to, *czego tam nie było*, to był dramat krakowskiego życia.

MURY I LUDZIE

W poprzednim szkicu o starym Krakowie wspomniałem o walce murów z żywymi ludźmi. Ta walka to nie jest tak prosta rzecz: i mury, i ludzie to są rzeczy szanowne; po czyjej tu być stronie? Istnieje dziś, w postaci specjalnych urzędów, ochrona murów przed ludźmi, ale gdzie ochrona ludzi przed murami?... Od niedawna działają urzędy konserwatorów, i to jest dobrze. Ale mimo woli nasuwa się myśl, gdyby takie urzędy konserwatorów istniały od wieków, ile by pięknych rzeczy nie powstało. Duma Krakowa, jeden z jego uroków i oryginalności — plantacje, zrodziły się z nieprawdopodobnego wandalizmu: powstały na miejscu zburzonych murów miasta. Podziwia się Wieżę Floriańską: dawniej była taka na wylocie każdej prawie ulicy śródmieścia. Zburzono je. I samej Wieży Floriańskiej omal nie zburzono, a warto zanotować czemu zawdzięcza, wedle tradycji, swoje ocalenie. Mianowicie, w czasie debaty w radzie miejskiej, gdy zagłada jej była postanowiona (zburzono wszak ratusz na rynku!), jeden z radnych zaoponował, motywując swój protest tym, że pod kościołem Mariackim są i tak straszliwe wiatry; otóż, jeśli się zburzy Wieżę Floriańską, przeciąg będzie nie do wytrzymania. Widzę, że się uśmiechacie: co za głupstwo! Ale to nie było takie głupstwo i miało swoje racje. Czy wiecie, co to był wicher pod kościołem Mariackim, a są tam w istocie wichry straszliwe? To było zgorzenie wiernych dążących do świątyni, to była tragedia statecznych niewiast, sprawa ich powagi i czci.

Ja to jeszcze rozumiem, ale na ogół jedno pokolenie nie rozumie drugiego. Nie trzeba patrzeć na dawność dzisiejszymi oczami. Dziś kobieta, w swoim grybku na głowie, w swoim *burberry*¹², urąga kaprysom aury, zawsze może być wdzięcznie i schludnie ubrana, ładnie obutymi nóżkami przebierając po gładkim asfalcie. Dziś moda jest demokratyczna, na miarę ludzi pieszych i tramwajów. Ale jeszcze za moich czasów mody były tworzone dla dam jeżdżących kareta, a przejmował je potulnie gmin chodzący na nogach. Wyobraźcie sobie ciężką suknię do ziemi, olbrzymi kapelusz z rozmaitymi kukuryku, strusiami, kolibrami, winogronami, całe wiszące ogrody na głowie, nogi w kaloszach, z których się przez kilka miesięcy nie wyłaziło dla¹³ straszliwego błota, wyobraźcie sobie to wszystko w słotę i wiatr, taki jaki był pod kościołem Mariackim, gdzie konfiguracja ulic stwarzała piekielną istic różę wiatrów! Wyobraźcie sobie kobietę unoszącą suknię, w którą wicher dmie niby w żagiel, zdzierając równocześnie głowy kapelusz, odsłaniając

¹¹ *Wieża Floriańska, zawiana trochę, chwiała się na nogach, jak to uwiecznił Szczygiel w swoim fresku.* — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Kabaret szalony* do wiersza E. Leszczyńskiego malował K. Sichulski (Z wnętrza cukierni Michalika). [przypis edytorski]

¹² *burberry* — luksusowa brytyjska marka odzieżowa; tu prawdopodobnie mowa o słynnym płaszczu typu trench tej firmy. [przypis edytorski]

¹³ *dla* — tu: z powodu. [przypis edytorski]

barchanowe majtki, nicując parasol i czyniąc ich właścicielkę radością tłumów śpieszących do domu bożego. A cóż dopiero dama w „rotundzie”, jaką z początkiem naszego stulecia jeszcze nosiły damy, w ciężkiej rotundzie bez rękawów!

Tak więc, roztropny głos owego rajcy ocalił Bramę Floriańską. I drugi raz była zagrożona. Było to mianowicie wtedy, kiedy przerabiano tramwaj konny na elektryczny. Pamiętam ów doniosły ewenement, i dyskusję, jaka się na ten temat toczyła w domu Przybyszewskich. Stach oburzał się; jego cudny średniowieczny Kraków odrutowany! Zdawałoby się, że już tramwaj konny stał się nietykalną tradycją, tak dalece wszystko w Krakowie przybierało charakter zabytku. A Wyspiański ze swoim drwiącym uśmiechem radził następujące rozwiązanie: wprowadzić elektryczność dla postępu, ale zachować biegnącego przed tramwajem „honorowego” konika, dla tradycji.

Otóż, Brama Floriańska była zagrożona o tyle, że sam tramwaj ledwo się w nią mieścił, na wierzchnie druty nie było już miejsca. Inżynierowie podali projekt, aby łuk bramy podciąć. Łatwo pojąć, jaki krzyk podnieśli konserwatorowie: niszczyć te wymiary, te cudowne proporcje, naruszać odwieczne mury! W końcu znaleziono inne wyjście; pogłębiono bramę od dołu, obniżając na przestrzeni kilkudziesięciu metrów poziom ulicy. I na to mruzczyli starzy, ale już ich nie słuchano. Dziś nikt tego nie pamięta, i dalej podziwia niezrównane proporcje...

Niech mnie tylko nikt nie posądzi o brak sentymentu dla murów Krakowa. Wręcz przeciwnie, jestem w nich zakochany. Cały *Zielony Balonik* zresztą był niemal ekspozycją duchową urzędu konserwatorskiego; staczał niejednokrotnie boje o całość skarbów dawnego Krakowa. Jakżeby mogło być inaczej! Ale prawo do uśmiechu jest starsze niż wszystkie mury na świecie.

Ta „wojna murów” miała swoje dramatyczne epizody. Aby wystawić teatr, zburzono szpital św. Ducha; była tam stara kaplica, którą sobie upodobał Matejko. Chciał ocalić tę kaplicę, ofiarował się wyrestaurować ją własnym kosztem i obrócić na muzeum. Nic nie pomogło: zburzyli. Matejko był honorowym obywatelem Krakowa; rozgniewany, odesłał dyplom. Miasto wysłało doń deputację z prośbą, aby cofnął ten krok. Przyjął ją bardzo szorstko. „Panie artysto, rzekł jeden z dygnitarzy miejskich urażony, przecież i my każdy kamień w Krakowie znamy i kochamy. — Tak, każdy kamień, który prowadzi od Hawelki do Wencla” (dwa znane handelki), odparł Matejko i pozostał nieubłagany.

„Burzymurki” — tak nazywali miejskich wandalów obrońcy starego Krakowa. Cóż za namiętne walki toczyły się o domki przy kościele św. Idziego, bez wartości same w sobie, ale mające zaszczyt służyć za obramienie dla Wawelu. Może niegdyś, kiedy wyrosły z ziemi, oburzano się na nie jako na oszpeccenie, ale oko tak już przywykło do nich: tradycja.

Czasem tradycja ta spadała komuś na łeb jak dachówka. Oto epizod, dziś już zupełnie zapomniany: awantura z tzw. „basztą Kościuszki”. Był przy ulicy Podwale zapuszczony ogród, w którym stała jakaś rudera. Kupił to wszystko, jako plac budowlany, pewien radny miejski i kupiec win, w intencji postawienia wielkiego nowoczesnego hotelu. Kiedy już gotował plany, naraz spada na niego protest urzędu konserwatorów: w baszcie tej, a właściwie domku, spędził, jak się okazało, jedną noc Tadeusz Kościuszko, w dobie powstania. Nie wolno burzyć: zabytek, pamiątka. Kupiec zawrzał gniewem. Jak to, kupił plac budowlany, zapłacił porządną cenę, a teraz ma go sobie chować na pamiątkę? Trzebaż człowieka ostrzec! toż stała ta rudera tyle lat, nikt o nią nie dbał, a dopiero teraz, kiedy on chce wystawić miastu porządną hotel, wyjeżdżają mu z Kościuszką?

Ale po co mówić prozą, kiedy opiewałem to wierszem w *Zielonym Baloniku*: „Dzieją się cuda; ot, stała buda, pies nie zatroszczył się o to; aż w jednej chwili, coś w niej odkryli; to świętość, relikwia, złoto! Tu, pod tą gruszką, drzemał Kościuszko: dopieroż robi się skweres; a pod tą drugą, Kołłątaj Hugo załatwiał mały interes! Chcę kłaść fundament, ci dalej w lament: — Na Boga, nie tykaj gruszki! — I płac ty, człeku, po całym wieku, koszta rebelii Kościuszki...”

Tak lamentował kupiec win i radny miejski. Ale ten radny był potęgą polityczną; specjalistą od fałszowania wyborów, twórcą jakiegoś systemu urn wyborczych, stanowiącego epokę w życiu politycznym Galicji. Świadom swej wartości, nie dał sobie w kaszę dmuchać pp. konserwatorom, zwłaszcza że w owym czasie kurs konserwatywny spadł nisko. Podczas gdy pisma wrzały polemiką o *Basztę Kościuszki*, on wezwał cichcem murarzy

Koń

Śmiech, Historia

i w ciągu jednej nocy uporał się z niedużą budowlą; rankiem na drugi dzień nie było ani śladu. Rozumiał, jako polityk, wymowę faktów dokonanych. W istocie, dyskusje skończyły się jak nożem uciął; od tego czasu słych o *Baszcie Kościuszki* zaginął. Tyle tylko, że radca, zniechęcony, nie postawił już hotelu, ale prywatny dom dla siebie.

Jeszcze jeden przykład ucisku murów na człowieka. Notowałem raz, przy innej sposobności, jeden z faktów psychologicznych. Mianowicie, w owej epoce, choćby mężczyzna i kobieta najbardziej mieli ochotę się spotkać i spędzić czas z sobą, zawsze, nim doszło między nimi do ostatecznego porozumienia, potrzebowali jakiegoś godziwego pretekstu. Coś trzeba było pokazać. Stąd każdy światowy posiadacz garsoniery coś kolekcjonował, porcelanę czy coś podobnego, a każda dama interesowała się kolekcjami. Ale gdzie tam w Krakowie garsoniera i porcelana! Toteż, wstępne schadzki były bardzo utrudnione. Było jedno uprzywilejowane miejsce: kościół św. Katarzyny, położony w odludnej dzielnicy, zawsze prawie zamknięty i pusty, gdzie jakiś stary obraz, dość nieprzyzwoity, przedstawiał męki piekielne grzeszników. Pokazywanie tego średniowiecznego zabytku, to była „porcelana” cygańskiego Krakowa; tam można było zaprowadzić damę, nie brutalizując zbyt sytuacji, a trzeba wiedzieć, że damy z epoki rembrandtowskich kapeluszy to były wściekle mimozy. Odźwierny wpuszczał do zamkniętego kościoła za drobną opłatą, pokazywał obraz, po czym zostawiał parę w mrocznych stallach. To dawało najzwyczajszej randce posmak perwersyjny, do czego młodzi dekadenci dociągali resztę, deklamując *Litanie do szatana* Baudelaire’a i narażając silnie zbawienie duszy. Dziś taka para poszłaby po prostu do kina.

Zgorszy może kogo to zestawienie? Cóż począć, jest bardzo istotne; to właśnie był Kraków. Kościół bywał tam, jak w średniowieczu, płaszczem okrywającym życie Erosa. Niedzielna msza u oo. Kapucynów, półmrok nabożeństw majowych, ileż wchłonęły fluidu marzeń miłosnych! Dobrzy ojcowie jezuici w kościele św. Barbary aż uważali za stosowne rozdzielić na wieczornych nabożeństwach płcie, ustawiając mężczyzn po jednej stronie, niewiasty po drugiej.

...Wciąż widzę paniusią mocującą się z wichrem pod kościołem Mariackim. Śmieszne. Ale co na tym tle nie było śmieszne?¹⁴ Kiedy Kraków postanowił uczcić pomnikiem Adama Mickiewicza, głowiono się nad miejscem; oczywiście Rynek, cóż może być godniejsze wieszczą! Kilka lat trwały konkursy, potem zmieniano, poprawiano, parę lat trwało ustawianie, przeczuwano widać niebezpieczeństwo. I wreszcie, kiedy go odsłonięto, och, jakież okazał się mizerny i śmieszny ten pomniczek pomiędzy wieżami mariackimi a zwałem Sukiennic, na tle architektury rynku. W ogóle nic nie było na swoim miejscu na tym rynku: jedna procesja Bożego Ciała „trzymała fason”. I inne miasta mają takie uroczyska, ale przez instynkt życia zostawiają je na boku; w Krakowie każdy mieszkaniec był dziennie z pięć razy na rynku, do banku czy do kawiarni, gdziekolwiek szedł, musiał przechodzić tamtędy. Przesuwał się, smutny anachronizm, pod okiem tych wież, poruszał się sennie w sferze potężnego a wrogiego mu magnetyzmu. Gdziekolwiek był, co godzina cztery zegary wieżowe zmieszane z trąbką hejnału dosięgły go swym *memento mori*. Zatrzuwał się małymi dawkami co dzień, nie wiedząc o tym, jak robotnik w kopalniach rtęci.

Przeglądałem świeżo *Synów Ziemi* Przybyszewskiego i ich karty poświęcone Krakowowi. I zrozumiałem po latach, że pomysł osiedlenia się w Krakowie był dla niego samobójstwem. Właśnie dla Przybyszewskiego, tak przewrażliwego na mowę kamieni. Kraków zwał się na niego, niby w owym dramacie trumna świętego Stanisława na Śmiałego rycerza. Odtąd charłał z pękniętym krzyżem pacierzowym.

Wyspiański... Tak. Ten był niby roślina wyrosła z tych murów w mroku podziemi. Błady, bez kropli krwi, ten *genius loci* murów Krakowa umiał żyć z nimi. Ale bez mała on jeden.

A inni? Co począć, jak żyć w tym mieście, w którym mury spiknęły się na zgubę człowieka, czyhały tylko, aby go zasmucić, ośmieszyć i — zabić? Zginać, lub bronić się. I, z perspektywy ćwierćwiecza, *Balonik* wydaje mi się takim aktem samoobrony. Dość

¹⁴Śmieszne. Ale co na tym tle nie było śmieszne? — tu w tekście umieszczono dwie ilustracje z podpisem: Z cyklu *Wawele*, K. Frycza. *Projekt Rady Miejskiej* (z wnętrza cukierni Michalika); z cyklu *Wawele*, K. Frycza. *Projekt socjalistyczny* (z wnętrza cukierni Michalika). [przypis edytorski]

znamienne jest, że rozpoczął się od przyjacielskiego skarykaturowania Wawelu. Spojrzeć na ściany w tej „Jamie”: tu karykatura Wisły, tam pijana Brama Floriańska, ówdzie plotkujące wieże mariackie. Karykaturowało się mury pilniej niż ludzi. Samoobrona, odwet. Przed śmiesznością bronić się śmiechem. „Gwałt niech się gwałtem odciska”. Zawrzec jakiś honorowy pokój, ułożyć jakiś *modus vivendi*!

Ale walka była nierówna. I, gdyby nie zaszły wypadki, które zmieniły życie Polski, byłyby nas tam wszystkich zjadły te mury.

PAŃSKI KRAKÓW

Monografia, której napisania wart byłby dawny Kraków, nie byłaby pełna, gdyby nie starała się wniknąć w warunki, które sprawiały, że miasto to, późno w wiek XIX, stanowiło jedyne w swoim rodzaju w Europie osiedle arystokratyczne. Wiele przyczyn złożyło się na to: i feudalne tendencje Austrii, i ziemiański charakter kraju, i brak naturalnej przeciwwagi w małym miasteczku pozbawionym handlu i przemysłu, i wreszcie, w nie najmniejszej mierze, wpływ paru indywidualności. Wszystko to dało w Krakowie, na kilka dziesiątków lat, jednej kaście władzę tak pełną, jaka może nigdy i nigdzie nie była jej udziałem.

Że w jej ręku była władza polityczna, to wynikało z ustroju, z ordynacji wyborczej, z sojuszu z rządem, z klerem, z przewagi ekonomicznej, z ciemnoty i nędzy mas. Spokrewniona i spowinowacona między sobą na wszystkie sposoby, zespolona mnóstwem rozmaitych węzłów, klasa ta tworzyła przy tym rodzaj naturalnej masonerii. Miała rękę wszędzie, umiała wyzyskać wszystkie interesy, wszystkie słabostki, bodaj za pomocą bardzo zamkniętego klubu, gdzie jednak, jako partnerzy przy wincie, dobrze widziani byli i głównodowodzący generał, i prezes sądu, i naczelnicy wszelkich instytucji. Wszystko ta klasa mogła zrobić dla „swoich ludzi”, wszędzie mogła osiągnąć niemiłych sobie. Mogła, parafrazując Ludwika XIV, powiedzieć: „Kraj — to ja”.

Jaki był bilans socjalny tej hegemonii? Nie chcę się w to zapuszczać. Boję się zaciemnić koloryt tej gawędy. Zwłaszcza niebezpiecznie jest spojrzeć na to oczyma z zewnątrz. Ot, czytać takie *Wspomnienia krakowskiego studenta* Wacława Nałkowskiego. Brrr! Więc taki był ten Kraków mego dzieciństwa? Albo urywek z listu Stefana Żeromskiego do narzeczonej:

„Gdybyś tu była i gdybyś widziała tę nagą głupotę, tę beczelną podłość, to nadużycie słowa, tę pompę idiotów — śmiałaś się do rozpuku, jak ja. Galicja — Kraków, to niewyczerpane źródło humoru, to po prostu sam humor, potrzebujący opisu. Dokoła nędza, głód, ciemnota — i ci... w swoich kontuszach i... kitach”.

To są wrażenia Żeromskiego z... pogrzebu Pawła Popiela.

Ale nie będziemy tu wznawiali przebrzmiałych, na szczęście, procesów. Przypomina mi się taka historia. W czasie wojny, na gruncie N. K. N. spotkali się w Wiedniu Władysław Michałowski, osławiony niegdyś starosta galicyjski, osobiście jeden z najdowcipniejszych i najmiłszych ludzi, jeden z owych uroczych *artystów bez teki* i — Ignacy Daszyński. Byli to, z czasów urzędowania Michałowskiego, zacięci wrogowie polityczni, ale nie zetknęli się osobiście. Otóż ci dwaj ludzie przypadli sobie do serca. Kiedy raz (scena godna Flersa¹⁵) wspominali przy kieliszku wina dawne boje, ex-satrapa rządowy, grożąc żartobliwie paluszkami trybunowi ludu, powiedział: „Ale pan, panie pośle, używał sobie na mnie; nazywał mnie pan idiotą, łotrem, złodziejem grosza publicznego, mordercą...” — „Nic to panu hrabiemu nie zaszkodziło”, śmiał się dobrodusznie Daszyński, ściskając go w pól. I tak już jest: idee są nieprzejednane, ale ludzie zawsze się mogą porozumieć, bodaj późno, jak Gerwazy z Protazym... Niechże mi wolno będzie spojrzeć na ten dawny Kraków tylko okiem artysty.

Arystokracja krakowska — trzeba to jej przyznać — miała niepospolity zmysł życia. Poza swymi przewagami rzeczowymi, uczyniła to, czego — jak mu zarzuca Balzac w jednej ze swych powieści — nie umiało uczynić paryskie *faubourg Saint-Germain* za Restauracji; wzięła w pacht wszystkie centra kulturalne. Było to dziełem zwłaszcza dwóch ludzi: Stanisława Tarnowskiego i Stanisława Koźmiana.

Czynność, jaką rozwijał Tarnowski, była czymś zadziwiającym. Był profesorem li-

¹⁵Robert de Flers (1872–1927) — fr. komediopisarz, librecista i dziennikarz. [przypis edytorski]

Konflikt, Zgoda

Spolecznik

Szlachcic

teratury polskiej, wielokrotnym rektorem, prezesem Akademii, pisał mnóstwo książek, wydawał własnym kosztem miesięcznik, który w znacznej części zapełniał, był radcą miejskim i posłem na sejm, sypał artykuły polityczne, przemawiał, celebrował wszędzie, gdzie było potrzeba jego udziału... Kiedy, na jego własnym jubileuszu, sławiono na wszystkie tony te zasługi, kadząc mu ponad wszelką miarę, sam czuł potrzebę usprawiedliwienia się, że mógł *aż tyle* zrobić: zasłaniał się darami, którymi go wyposażyla Opatrzność, dając mu, między innymi: „...pamięć wyśmienitą — zdrowie rzadko dobre — majątek znaczny, nie nadto wielki, aby się stał ciężarem”... Tak swą fortunę określił Tarnowski, żonaty z Branicką, jeden z bogatszych ludzi w Polsce.

Dała mu Opatrzność jeszcze inne różne rzeczy, predestynujące go do roli krakowskiej Cecile Sorel¹⁶: pyszną głowę na zbyt małym ciele, które podwyższał aktorskim gestem; głos gętki i świetnie modulowany, mimo że wciąż na krawędzi maniery proszącej się o parodię i wielokrotnie też parodiowanej. Całość można by określić: mizdrzący się hetman.

Tarnowski¹⁷ był ekscelencją, tajnym radcą; z okazji jego jubileuszu ówczesny namiestnik Galicji Andrzej Potocki zabiegał się dla niego o Złote Runo, najwyższe odznaczenie, które posiadacza czyniło „kuzynem cesarza”. Ale, mimo wszystko, hetman-profesor nie otrzymał tego odznaczenia: Franciszek Józef, który był przysłowiowym analfabetą, nie mógł się pogodzić z tym, aby ten rodzinny jego order miał zawisnąć na piersi bądź co bądź profesorskiej... Chcąc osłodzić odmowę, przesłał jedynie, w dniu jubileuszu, *pismo odręczne*, zredagowane w nader pochlebnych słowach. Tarnowski odczuł rekuzę¹⁸ i okazał to na swój pański sposób. Dziękując wszystkim, którzy przyczynili się do uświetnienia jego jubileuszu, wspominał z dworną wdzięcznością o tym piśmie, dodając: „Nie będzie to pierwsze pismo cesarskie w archiwach mojej rodziny; znajdzie się tam obok pisma Karola Piątego”...

Nie wiem, czy Franciszek Józef uczuł tę szpileczkę...

Innego typu, ale nie mniejszej żywotności był Stanisław Koźmian, ten znów w stylu francusko-osiemnastowiecznym: gorszący amant, a potem morgantyczny małżonek znakomitej aktorki. Jak ten potrafił być równocześnie niepospolitym dyrektorem teatru, redaktorem „Czasu”, posłem, duszą polityki galicyjsko-wiedeńskiej, pisarzem, publicystą i karciarzem w dodatku?

Kiedy go poznałem, miał lat przeszło osiemdziesiąt, był siwy jak gołąbek. Mieszało mu się już w głowie po trosze, czasy i ludzie, żywi i umarli, ale lubił mnie zagadywać półgłosem o teatr, w którym od wielu lat noga jego nie stała, podobno wskutek zakazu spowiednika, gdy, po śmierci Hoffmanowej, odprawił pokutę i wyrzekł się dawnych błędów. Spowiednik nakazał mu prócz tego przełożyć z hiszpańskiego wielotomowy żywot jakiegoś świętego. Koźmian wtedy mieszkał w Wiedniu u swego naturalnego syna, żonatego z córką wiedeńskiego *Volkssängera*; ta wspólne gospodarstwo dwu teściów i pokuta Koźmiana na tym tle, to miało być coś niesłychanie zabawnego.

W ogóle o żywotności tej kasty i jej tradycjonalizmie świadczy, że miewali oni *bastardów*, w których liczbie fama wymieniała szereg niepospolitych nazwisk, jak Modrzewska, Klaczko „i tym podobni”.

Rozmawiałem raz o teatrze ze starym krakowskim *clubmanem* Szymberskim, nie pogodzonym z nowoczesnością chwalcą dawnych czasów. Była mowa o Trzczańskim. Et, co to za dyrektor! zachnął się Szymberski. Żadnego posłuchu, porządku. Koźmian, to był dyrektor. Pamiętam, raz nieboszczyk Artur Potocki mówi do mnie: „Szymbersiu, idziemy za kulisy”. Poszliśmy. A Sobiesław, młody smyk wówczas, który bardzo nie lubił, kiedyśmy tam zachodzili, krzyczy na cały głos: „Łóżek dawajcie! Panowie idą!” Ja na skargę do Koźmiana. Koźmian każe wołać Sobiesława. I dopiero go zrugął: „Ty durniu jeden (powiada), powinieneś sobie za zaszczyt uważać, że przyjaciele moi tu przychodzą.

¹⁶ *Cécile Sorel* (1873–1966) — własc. Cécile Émilie Seurre, aktorka fr., wieloletnia narzeczona amerykańskiego milionera Witneya Warrena, następnie żona aktora Guillaume’a de Sax (księcia de Ségur). Jej małżeństwo było wyjątkowo nieudane i dostarczało ciągłych tematów dla plotkarzy. [przypis edytorski]

¹⁷ *Tarnowski* — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Dwaj rektorowie. St. Tarnowski i L. Wyczołkowski* (rys. K. Frycz). [przypis edytorski]

¹⁸ *rekuza* — odmowa. [przypis edytorski]

Przeprós zaraz. A teraz ruszaj, precz”. To był, panie, dyrektor, zakończył z entuzjazmem Szymberski.

Ci dwaj ludzie tedy — Tarnowski i Koźmian — dzierżyli w rękę politykę i oświatę. „Kultura i sztuka” pozostała w tej samej sferze. Macherem od sztuki był ośmieszony *hrabia Zyzio* (Cieszkowski); wieloletnim prezesem Tow. Przyjaciół Sztuk Pięknych — szczerzy miłośnik malarstwa hr. Edward Raczyński, jedna z najbardziej zajmujących figur dawnego Krakowa. Cały ten arystokratyczny świat przesuwiał się przez pracownię Matejki, używając mu swoich najrasowszych głów za modele do obrazów. Oazę muzyczną — jedyną prawie, zanim ojciec mój przeniósł się do Krakowa — stanowił salon księżnej Marceliny Czartoryskiej, uczennicy Chopina. Gawęda intelektualna kwitła na niedzielach Ludwika Michałowskiego. Najwybitniejsi, najkulturalniejsi ludzie, Morawski, Pawlicki, Potkański, Sokołowski, Konstanty Górski etc., byli towarzysko i duchowo wrośnięci w tę sferę. Nawet bez ciśnienia snobizmu wszystko składało się na to, aby całe życie ówczesnego Krakowa w niej się obracało.

Nie mówiąc o innych, konkretniejszych pobudkach. Kto miał rękę na uniwersytecie, na Radzie szkolnej, na Akademii (stypendia, podróże, nagrody, wszystko dla grzecznych dzieci, nic dla krnąbrnych), ten miał w garści wszystko. Nawet malarstwo, poza Tow. przyjaciół (zakupy), było pod patronatem Akademii i jej premii. Ach, te doroczne niewysłowione sprawozdania *nagrody Barczewskiego*, pióra Jerzego hr. Mycielskiego, jednej z najkomiczniejszych — jakże ciepłym rodzajem komizmu — figur ówczesnego Krakowa! Ale tu już odkładam pióro; Jerzy Mycielski żądałby osobnej monografii, to była jedna z postaci, które są jakby skomponowane przez wielkiego humorystę.

Jedną tylko historyjkę o Mycielskim¹⁹. Dobry ten człowiek miał wszystkie snobizmy, łasy był na tytuły, godności, odznaczenia. Starał się o szambelanię; cesarz długo mu jej odmawiał z tych samych przyczyn, co Tarnowskiemu Złotego Runa: Mycielski był profesorem uniwersytetu! Wreszcie dostał upragnioną szambelanię, a tuż przed wojną został — o upojenie — członkiem Izby Panów. Był „osobistym” przyjacielem następcy tronu arcyksięcia Ferdynanda oraz arcyksięcia Karola Stefana. Po wybuchu wojny, okrężną drogą „głównej kwatery” doszedł do... idei legionów i oddał się jej całą duszą. Przez całą wojnę żył trochę arcyksiężętami, ale głównie, z niezmiernym oddaniem, legionami. Po rozpadnięciu się Austrii, przeniósł swój kult na Piłsudskiego. Ale, jednego dnia, rozebrało go. — Ej, Władziu — jęknął do Wł. Michałowskiego, który później cudownie odgrywał tę scenę — wolno przecież pomarzyć trochę. Wyobraź sobie, że, tak jak tu siedzimy, nagle telefon: *Hallo! hier Konopisch* (rezydencja arcyksięcia Ferdynanda)... Sama arcyksiężna mówi. (Tu Mycielski zgiął się w pokłonie). *Kommen sie doch nach Konopisch, Herr Graf?* — *Ja wohl, kaiserliche Hochheit, wenn ich dieser Gnade würdig bin...*²⁰ (Nowy rozanielony ukłon do fikcyjnego telefonu). A dziś co? (wałąc z komiczną wściekłością pięścią w stół): Belweder. Belweder. Belweder.

Mycielskim bawili się po trosze wszyscy; w *Zielonym Baloniku* był ciągłym przedmiotem konceptów. On sam objawiał w tych rzeczach i kulturalne poczucie żartu, i dziecinną próżność. Kiedy, zaproszeni do Lwowa, wybraliśmy się tam z *Szopką krakowską*, pominęliśmy te sceny i te laleczki, które zdawały się nam dla Lwowa mniej zrozumiałe. Nie wzięliśmy lalki Mycielskiego, której tekst był zresztą mocno ośmieszający.²¹ Przypadkowo Mycielski był na lwowskiej premierze *Szopki*; przyszedł do nas za kulisy z wymówkami: „Ależ mnie tu znają, doskonale mnie znają, to by ich bardzo bawiło, czemuście mnie nie wzięli?” Widząc jego szczerą przykrość, nadałem w nocy pilną depeszę do *Zenona* (Pruszyńskiego): „Wysłać Mycielskiego *blitzem*²², odbiorę od konduktora”. Nazajutrz wieczór jeden z naszych pojechał na kolej i w istocie ujrzał konduktora trzymającego w rękę wspaniałą lalę, arcydzieło Pugeta. Mycielski był uszczęśliwiony: wydobył później ten dokument od Zenona, ucałował telegram z rozczulenia i schował go na pamiątkę. Po-

¹⁹Jedną tylko historyjkę o Mycielskim — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Mycielski i Morstin* (Karykatura K. Frycza w porze wystawienia *Legionu*, z aluzją do miesięcznika „Musaion”). [przypis edytorski]

²⁰*Kommen sie doch nach Konopisch, Herr Graf? Ja wohl, kaiserliche Hochheit, wenn ich dieser Gnade würdig bin...* (niem.) — Czy przyjedzie pan do Konopisch, panie hrabio? Oczywiście, wasza wysokość, skoro zostałem zaszczycony zaproszeniem. [przypis edytorski]

²¹Nie wzięliśmy lalki Mycielskiego, której tekst był zresztą mocno ośmieszający. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Lalki z Szopki Zielonego Balonika*. U dołu Mycielski (rys. K. Frycz). [przypis edytorski]

²²*blitz* (niem.: błyskawica) — tu: ekspres, przesyłka ekspresowa a. pociąg ekspresowy. [przypis edytorski]

wtarzał niemal ze łzami w oczach: „Wysłać Mycielskiego blitzem, wysłać Mycielskiego blitzem...” Duże dziecko!

Ów zmysł życiowy, instynkt władzy sprawiał, że żeńska połowa arystokratycznego klanu usidlała znów miasto w inną sieć: filantropię. To był teren, na którym hrabina stykała się z „panią z miasta”, hipnotyzowała ją. Stara hrabina, mniej lub więcej dobroczynna, była w Krakowie potęgą. W czarnej mantylce, w przydeptanych trzewikach (i tak wszyscy wiedzą, kto ona jest), albo trzęsąca się w starej herbowej landarze, w ścisłym kontakcie z którymś z oo. jezuitów, była ona uosobieniem *protekcji*, owej protekcji, która z konieczności taką rolę grała w ustroju ówczesnego Krakowa. Toteż krakowska hrabina знаła swoją siłę, i kiedy przyszła nowa epoka, niełatwo abdykowała ze swej królewskości. — „Halo! tu hrabina X. — taki raz ostry dzwonek zabrzmiał do redakcji »Czasu« — chciałam się zapytać, czy „Czas” jest jeszcze katolickim pismem? — Nie wiem, pani hrabino, naczelny redaktor wyszedł i nie zostawił mi żadnych informacji w tej mierze”, odpowiedział z całą powagą zapytany.

To był „bunt młodzieży”, w osobie wice-redaktora „Czasu”, nieboszczyka Stasia Kopernickiego. Interpelantką była potężna hrabina X, zwana przez młodzież swojej sfery „*das verrückte Kanguru*”²³, a chodziło jej, zdaje się, o to, że „Czas”, znudzony odwiecznym wyliczaniem rozkładu jazdy wszystkich hrabin i pod-hrabin kwestujących przed Wielkanocą w kilkudziesięciu kościołach, uczynił zamach na tę martwą już a niegdyś nader żywotną rubrykę.

Ale o „Czasiu” trzeba by opowiedzieć osobno, to temat zbyt bogaty. Interesujący jest ten rys, też znamienity dla ówczesnego Krakowa. Kiedy naprzeciw tego przez wiele lat jedyne w Krakowie dziennika powstała opozycyjno-demokratyczna „Reforma”, istniała ona długo jedynie dzięki hojności Mieczysława Pawlikowskiego, a dom Pawlikowskich, spokrewniony z całą prawie arystokracją przez swą wielokrotną „dzieduszyckość”, miał znów cechy bardzo zamkniętego arystokratycznego pałacu. Tak więc, wszystko w ówczesnym Krakowie nosiło piętno arystokratyczne, aż do... demokracji włącznie.

Oczywiście, tak zwane krakowskie „towarzystwo” nie mogło uniknąć w wielu rzeczach znamion zaściankowości. Nie było ono zresztą jednolite, obejmowało całą gamę odcieni, od autentycznych polsko-europejskich *Guermantów*, otartych o Orleanów czy Burbonów, aż do Iksińskich z Psiej Wólki. Ci oczywiście byli „najbliższymi”. Jeszcze za mojej pamięci wślawiła się jakaś panna Horodyska (jeżeli się nie mylę) tym, że na widok portretu Napoleona (pierwszego) odwróciła się z niechęcią i wycedziła przez skrzywione usteczka: „Uzurpator!”

Czuli sami doskonale swoje stanowisko w tym Krakowie, do którego, zdawałoby się, nie doszły echa Rewolucji Francuskiej. — Co zaszło ważnego w Austrii w roku 18**? — pytał na egzaminie prawniczym srogi profesor Ulanowski któregoś z młodych Zamojskich. — Babka moja umarła, odpowiedział z flegmą. A stara pani Branicka, kiedy lektorka nie orientowała się w zagmatwanych koligacjach, wzdychała: „Szczególne, jak dziś młodzież nie zna historii polskiej”.

Ten mariaż małego zabawnego miasteczka z przerastającą jego stan żywotnością kulturalną był najbardziej swoistą cechą Krakowa. To fakt, że nic się tam nie działo tak, jak gdzie indziej. Sądzę, że w nowoczesnej Europie było to jedyne miejsce, gdzie życie nie regulowało się prawami handlowej kalkulacji. Raczej pańskim gestem. Matejko malował swoje olbrzymie płótna, nie troszcząc się, kto mu bodaj za farby zapłaci. Kiedy jakiś łyk chciał zamówić u Wyspiańskiego swój portret, artysta mierzył go zimnym i baczным wzrokiem, aby wreszcie odpowiedzieć: „Nie widzę powodu”. Kiedy Koźmian wystawił *Świecznik* Musseta, na którym się ówczesna publiczność nie poznała, kazał go grać kilka razy, ot, dla siebie, siedział w łożu w pustej sali i co chwila bił brawo. Ta sama „pańskość” powtórzy się w teatrze Pawlikowskiego. W „Czasiu” pisywali wszyscy darmo, albo półdarmo. Wychowanie to udzieliło się i nam, chudeuszom. Kiedy miałem ochotę oglądać na scenie molierowską Celimenę, przetłumaczyłem *Mizantropa*, za co dostałem, zdaje mi się, sto koron; i Solski, dla trzech pustawych przedstawień, wystawił tę arcytrudną sztukę w pięciu aktach wierszem. W ogóle widoki sfinansowania czegokolwiek były tak nędzne, że nie warto było paskudzić się myślą o tym. Tym tłumaczy się, że *Zielony Balonik* mógł

²³*das verrückte Kanguru* (niem.) — ekstrawagancki kangur. [przypis edytorski]

Dama

Obyczaje, Religia

Szlachcic, Pozycja społeczna

Historia

Pieniądz, Interes, Sztuka

przez kilka lat bawić Kraków *gratis*, nie okazując tendencji do skomercjalizowania. Kiedy Szyfman chciał uprzemysłowić tę żyłę humoru, nie mógł nikogo wyciągnąć z „Jamy” do swoich *Figlików*. Trzciniemu nigdy duma hidalga z ryżą bródką nie pozwoliła ciągnąć godziwych zysków ze swego fenomenalnego talentu.

Gdyby przyszło robić bilans arystokratycznego Krakowa, byłbym doprawdy w kłopotcie. To pewne, że przerost tej supremacji był dość potworny, ale czy ówczesne małe zabiedzone miasto było zdolne do pełniejszego życia? To już wchodzi w sferę historiozofii pod godłem „gdyby ciocia miała wąsy”...

Przyszedł czas zresztą, że ten dawny Kraków zaczął się rozkładać. Starsi hrabiowie zramoleli lub wymarli, młodszy hrabiowie nie czuli się na tyle pomazańcami, aby objąć ich rolę. I miasto dojrzało do tego, aby się bez nich obchodzić.

Ciekawe jest, że emancypacja Krakowa odbyła się w sferze sztuki. Bo też sztuka w Krakowie to była jedyna siła, która się mogła przeciwstawić pałacom. Zdziwiająca odnowa, jaka na przełomie wieku dokonała się tam w teatrze, literaturze, malarstwie — a dokonała się poza obrębem „dworskiego” Krakowa i zostawiając go na boku — była równocześnie wyzwoleniem miasta. „Kultura” przeniosła się z salonu do knajpy. „Szopen gdyby żył, toby pił, hehe”, byłby szepnął Przybyszewski w uszko Marcelinie Czartoryskiej, gdyby dożyła tego renesansu. Wyspiański był wychowankiem Matejki i najautentyczniejszym jego kontynuatorem; ale cóż za przeobrażenie od modeli Matejki do modeli Wyspiańskiego; od przekrwionych pychą i bogactwem twarzy magnatów, do tych zjedzonych anemią dziewczynek z suterenu! A mimo to, Wyspiański sam, jako zjawisko, i on, i jego sztuka, jakże pozostał arystokratyczny, pański! Coś jest w tych murach, coś jest w tym dziwnym mieście...

Sztuka

ZAKRYSTIA

Prastary dziennik „Czas”, organ arystokratyczny, konserwatywny i klerykalny, zajmował tyle miejsca w życiu dawnego Krakowa i na tyle sposobów splótł się z moim życiem, że trzeba poświęcić mu nieco wspomnień. „Czas» pisze, »Czas« mówi”, to były słowa, które brzęczały mi w uszach od najwcześniejszego dzieciństwa. Kiedy raz szedłem z matką na spacer, minął nas starszy pan, z dziwnymi, widocznie farbowanymi włosami, z twarzą mumii, z wypomadowanymi wąsami w szpic, w nieświeżym cylindrze, w tuzurku, posuwający się tabetycznym krokiem. Spytałem matki, kto to taki. „To pan Kłobukowski, redaktor »Czasu«”. Obraz tej mumii skojarzył się w mojej wyobraźni z gazetą, która dla dziecka uzmysławiała chwilę, gdy trzeba być cicho i nie przeszkadzać komuś z dorosłych, który zatopił się w tej płachcie papieru, olbrzymiej dla oczu dziecka i całej zadrukowanej; stąd nic dziwnego, że nuda ziała dla mnie z tych czterech liter: C. Z. A. S. Zresztą słyszało się ciągle powtarzane na wszystkie tony: „Ach, ten »Czas« robi się taki nudny”. Należało do zwyczaju wymyślać na „Czas”, ale nikomu nie powstałoby w głowie, aby się mógł obejść bez niego.

Długo zapewne słowo „Czas” zostałooby dla mnie martwym pojęciem, gdyby nie zaszedł fakt, który był poniekąd rewolucją w dziennikarstwie. „Czas” — jak w Warszawie „Słowo” — stał się naraz ulubionym pismem dzieci, dzięki drukowi *Trylogii* Sienkiewicza. Nie chcę tym oczywiście uchybić *Trylogii*, wręcz przeciwnie; ale to fakt, że, jak Polska długa i szeroka, tłumy małych entuzjastów przypięły się do gazety. Ten i ów przy niej został, i oto jak się rozszerzają kręgi cywilizacji. To była słodka męka, dostawać tak pasjonującą lekturę małą dawkami, po łyżeczce. Biliśmy się z bratem o to, kto pierwszy chwyci numer gazety; nie przyszło nam do głowy, że moglibyśmy zgodnie przeczytać go razem. Oto trudności praktycznego pacyfizmu.

Książka

W zasadzie, każdy odcinek miał przechodzić cenzurę domową. W razie ujemnego wyniku cenzury, numer „Czasu” zniknął, z czego zgadywaliśmy, że coś tam musiało być „tłustego” (jak wówczas się mówiło) i że koniecznie trzeba go odszukać. Dzięki temu, wszystkie niewinne sprośności Sienkiewicza tym lepiej utrwaliły się dzieciakom w pamięci, jak np. toast weselny pana Zagłoby: „Kaźda dziewczka hubka, kaźdy chłop krzesiwo, będzie iskie kupka, tylko krzeszcie żywo”. I kiedy to czytałem jako mały brzdąc, nie

Obyczaje, Słowo

przeczuwałem, że w parędziesiąt lat potem będę musiał wytoczyć redaktorowi „Czasu”²⁴ proces karny, aż do Najwyższego Trybunału, o samowolne usunięcie z mojego felietonu słowa *dziwka*...

Prawda, że tamto było dziewczka, a u mnie *dziwka*. *Litera nocet*. (Przypomina mi to, jak, na cześć Gabrieli Zapolskiej, za pomocą tej małej zmiany literalnej, zaadaptowałem do niej ten portret Grażyny: „Oboje, *dziwki* i matrony wdzięki — na jednym licu zespoliła cudnie”...).

Tak więc, dzięki Sienkiewiczowi, rozumiałem, że gazety mogą się na coś przydać i że czytanie ich nie jest może tylko czczym obrzędem. Znałem zresztą, już w zaraniu życia, osobiście wielu kolejnych redaktorów „Czasu”. Tomkowicz był serdecznym przyjacielem mego ojca; bardzo lubiłem, kiedy był u nas na obiedzie: opowiadał mnóstwo zabawnych anegdot, przeważnie z zakresu krakowskiego snobizmu. Sam zadomowiony „pod Baranami” etc., a znający całe miasto, miał sposobność do obserwacji. Opowiadał np., jak ktoś, chcąc go uczcić, zaadresował do niego list: „Jaśnie Wielmożny pan Stanisław z Wężyków Tomkowicz”. (Matka jego była z domu Wężykówna).

Długoletnim redaktorem „Czasu” był p. Michał Chyliński, szwagier całego klanu dowcipnych Rosnerów, którzy przezwali go „Chichał Myliński”, co też do niego przylgnęło.

„Czasownikami nieforemnymi” nazywano dwóch krótkich tłustych bliźniaków, braci Bochenków, którzy pisywali do „Czasu”. Nosili jednakie bródki à la Napoleon III i szare cylindry. Byli braćmi owej „panny zacnej”, kulawej starej panny Leontyny, która przegrywała Wyspiańskiemu „Warszawiankę”. Jeden z nich, profesor uniwersytetu, był ojcem biednego Luca Bochenka, owego rotmistrza ułanów, który zginął tragicznie na ulicy Krakowa, towarzysza moich lat dziecińczych. Mój Boże, ten Kraków... ileż wspomnień na każdym kroku!²⁵

Istotna moja zażyłość z „Czasem” na wiele, wiele lat przed moim w nim współpracownictwem, zadzierzgnęła się przez Rudolfa Starzewskiego. Zbliżył nas wspólny przyjaciel, nieodżałowany Ludwik Janikowski. Starzewski był młodym studentem prawa, przygotowywał się do ostatniego egzaminu, kiedy go zagarnęło dziennikarstwo; już w nim pozostał. Był to wychowanek oo. Jezuitów z Chyrowa, tym samym wielki sceptyk, gładki towarzysko, ale zadzierzysty w potrzebie, umiejący bronić własnego zdania i niezależności. Niezwykle inteligentny, żywotny, niepodległy duchowo, musiał rozszerzyć sobie ten domek „Czasu”, aby w nim móc istnieć. Politykę — ówczesną politykę stańczykowsko-galicyską! — przyjmował ten prototyp Dziennikarza z *Wesela* jako zło konieczne, „mącił tę narodową kadź” jak mógł najmniej szkodliwie, dość krytycznie zresztą oceniając swoje stronnictwo. Z upodobań byłby najchętniej redaktorem jakiegoś literackiego miesięcznika. Wychował się na literaturze francuskiej z epoki Taine’a i Renana, czytywał od deski do deski „Revue des deux-mondes”, „La Vie parisienne”. I Słowackiego namiętnie. Czytał zresztą wszystko. Bardzo towarzyski, ale tylko o tyle, o ile czuł w kimś powinowactwo myśli i smaku, żył w przyjaźni ze światem artystycznym, z teatrem, z malarzami; przebył szczepienie przybyszewszczyzny; z najwyższą grupą uniwersytecką miał kontakt przez słynne zebrania „*Zeitgenossen*”. Pisał dobrze, ale z trudem; za wiele wkładał w to świadomej refleksji, podczas gdy myśl, zdanie, musi się wytwarzać podświadomie, wyskakiwać gotowe, zwłaszcza w wymagającym pośpiechu dziennikarstwie. Toteż pisanie męczyło go tak, że gdy objął naczelną redakcję, przestał pisać zupełnie; nieporównany był za to jako inspirator, doradca, jako partner w inteligentnej dyskusji. Słowem ideał redaktora.

Zrazu, Starzewskiemu powierzono „Czas” poranny; urzędował tedy w nocy. Ten „nocny lokal” wabiący z plantacji szeregiem oświetlonych okien, otwarty z konieczności do bardzo późna, z nieustanną gorącą herbatą, z gospodarzem życzliwym i chętnym do rozmowy, zaczął ściągać znajomych artystów. Stąd „Czas” ówczesny miał podwójną

Literat

²⁴redaktor *Czasu* — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Rudolf Starzewski* w insygniach Stańczyka, w ręku kaduceus z główką Stanisława Koźmiana (według portretu Jacka Malczewskiego). [przypis edytorski]

²⁵*Mój Boże, ten Kraków... ileż wspomnień na każdym kroku!* — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Jacek Malczewski* (rys. S. Wyspiańskiego). [przypis edytorski]

klientelę: w dzień magnaty, hofraty i prałaty, w nocy cygany i łaziki. To była, mówiąc po wiedeńsku, „szwema” „Czasu”.

Zawsze będąc nocnym ptakiem, lubiłem zachodzić tam na gawędę. Z tymi wizytami łączy mi się zabawne wspomnienia. Byłem wówczas po trosze graczem; jak wiadomo, szczęście bywa zmienne. Otóż, kiedy wygrałem, miałem zwyczaj odnosić część łupów do redakcji „Czasu” i oddawać Starzewskiemu na przechowanie. To było bardzo wygodne; bo, kiedy znów się zgrałem, wiedziałem, że o każdej godzinie nocy mogę swoją rezerwę odebrać. Jednego razu, zgrany do nitki w baka, przypominam sobie o moim depozycie; pędzę do „Czasu”. Widzę karetkę stojącą od ulicy św. Tomasza, służący mówi mi: „Jest ktoś u pana redaktora na konferencji”. Byłem zawsze wobec matadorów bardzo nieśmiały, wołałem tedy nie wchodzić; pomyślałem; „Przejdę się trochę i przeczekać”. Był trzaskający mróz; chodzę i chodzę, nogi mi marzną, karetka wciąż stoi, widać z daleka jej latarnie. Żal mi było zrezygnować, czułem, że się odegram! Pochodziwszy tak ze dwie godziny, zmarznawszy na kość, klnąc na czym świat stoi niewczesnego gościa, poszedłem wreszcie spać. Nazajutrz dowiedziałem się, że to tzw. „Peter” Górski, biedny garbusek, który właśnie kandydował beznadziejnie na posła, wiercił dziurę w brzuchu Starzewskiemu do rana. A czułem, że byłbym się odegrał!

Zdobywając sobie coraz więcej zaufania, Starzewski awansował w hierarchii, w końcu powierzono mu naczelną redakcję. Przez cały ów okres wciąż dążył do tego, co było dla niego antidotem na zgagę polityki galicyjskiej: starał się uczynić „Czas” organem kultury. Dało to rezultat dość paradoksalny, ponieważ równocześnie „Czas” zachował mnóstwo swych dawnych serwitutów. Stąd pismo miało jakby kilka fizjonomii. Jedna, oczywiście polityczna; druga „pańska”, znajdująca wyraz w różnych przygodnych artykułach, w iście dworskich opisach wesel, chrzcin i innych wydarzeń rodzinnych magnaterii; wreszcie w sławnych „nekrologach”, o których trzeba by powiedzieć osobno, gdyż stanowią one humorystyczną kartę „Czasu”. I znowuż dział kulturalno-artystyczny — zwłaszcza sztuki plastyczne i teatr — prowadzony żywo, przodujący, można powiedzieć, całej Polsce. Tak więc, oryginalnym paradoksem, mamut „Czas” stał się postępowy w sprawach sztuki, gdy postępową „Reforma” hodowała piórem niezmordowanego Prokescha największy obskurantyzm artystyczny.

Ten dział prowadził Starzewski z dużą odwagą. Ryzykował nieraz wszystko, stawał do oczu bodaj samemu papieżowi „konserwy”, staremu Dunajewskiemu. Przypominało to nieraz scenę ze *Sprawy Dołęgi* Weyssenhoffa ze starym Zbąskim. W istocie, starym bonzom nieraz się flaki przewracały, ale w końcu, widząc niewątpliwy sukces „Czasu”, zostawili Starzewskiemu wolną rękę. Instynkt ten okazał się bardzo trafny; kulturalna wyższość „Czasu” zachowała mu klientelę miejskiej inteligencji, skądinąd nie sympatyzującej nawet z kierunkiem pisma.

Przytoczę dwa epizody tej „polityki artystycznej” „Czasu”. Rozpoczęto cykl artykułów pt. *Nowe Klejnoty Krakowa* pióra młodego rzeźbiarza, barona Ludwika Puszeta (wciąż ten „pański Kraków”: aby skrytykować to, co napaskudził książę, trzeba było co najmniej barona!), wymierzone ni mniej ni więcej tylko w gospodarkę artystyczną kardynała Puzyny w katedrze wawelskiej. Zrobiła się taka awantura, że felietony trzeba było przerwać. Furia Puzyny dosięgła nawet stryja Puszeta, lojalnego kanonika i katechety w gimnazjum. Kardynał, pod pozorem jakiejś inspekcji, wszedł do klasy, uznał przywitanie starego księdza za nie dość pokorne, i zwymyślał go wobec uczniów, krzycząc: „Na kolana!” Księżyna musiał klęknąć i pocałować kardynała w rękę. Owo: *Na kolana!*, które odbiło się echem po Krakowie, posłużyło Wyspiańskiemu za motyw w scenie *Wyzwolenia*. Ksiądz Puszeta miał właśnie zostać prałatem; nie został; umarł rychło potem ze zmartwienia.

Drugi epizod to premiera *Wesela*. Wyobraźmy sobie, w ówczesnym Krakowie, scenę, gdy dumny, pobożny i wszechpotężny Tarnowski patrzy z łoża, jak na scenie diabli wynoszą na widlach, wraz z niecką rosyjskiego złota, hetmana Branickiego, ni mniej ni więcej, tylko rodzonego dziadka jego żony... Tarnowski wyszedł z łoża i trzasnął drzwiami. Co napisze „Czas”? Czekano na to trzy dni. Po trzech dniach ukazał się pierwszy entuzjastyczny felieton Starzewskiego o *Weselu*, potem następne: całe studium. „Czas” przyczynił się wiele do tak rychłego zwycięstwa Wyspiańskiego, do jego konsekracji. A nadąsany Tarnowski napisał anonimowo persyflaż *Wesela*, słaby zresztą, pod tytułem *Czyścić Słowackiego*.

Stopniowo, Starzewski wprowadzał do redakcji młodych, po części dawnych przybyszewszczyków; był okres, gdzie w ogóle nie było tam starszego człowieka. I tu znów zabawny kontrast; ta redakcja reprezentująca tradycję, powagę, składała się z ludzi młodych, gdy w „Reformie”, organie postępu, siedziały przeważnie zatabaczone pierniki. Kto bywał w redakcji „Czasu”, a potem czytał numer pisma, czasami miał wrażenie, że ci młodzi ludzie przyprawiają sobie siwe brody, jak święty Mikołaj.

Opowiem następnym razem o osobliwej symbiozie „Czasu” i *Zielonego Balonika*, symbiozie dyskretnej, ale bardzo rzeczywistej. To zbliżyło mnie jeszcze z „Czasem”; ale sam, mimo tych serdecznych stosunków, dopiero — jak wspominałem — w wiele lat potem, dość przypadkowo zresztą, zostałem jego współpracownikiem. Pasją Starzewskiego — odkąd sam nie pisał, było podniecać, zachęcać do pisania innych. Twierdził, że każdy ma coś w brzuchu, bodaj jeden artykuł, tylko trzeba go wydobyć. Nieraz mu się to udawało; rzecz osobliwa, z jednego tylko Janikowskiego, tej najświetniejszej inteligencji, nic nie mógł wycisnąć. Zawsze zapowiadał, że, skoro się dorobi, sprowadzi go z Wiednia do „Czasu” na stałą pensję, po to tylko, aby siedział w redakcji jako „*Animiermädel*”. (Do podobnej roli użył Janikowskiego Karol Kraus w swojej „*Fackel*”). Mnie Starzewski prawie podstępem wciągnął do recenzji teatralnych, przełamując moją nieśmiałość. Jest to dla mnie wspomnienie bardzo milej współpracy. Starzewski był redaktorem niezmiernie sumiennym; czytał każdą literę, która szła do druku; tym bardziej mój rękopis, bo zawsze, mimo przyjaźni i uznania, obawiał się, że coś może w nim być nie dość „czasowe”. Lektura odbywała się wspólnie, bo oczywiście nie byłby mi ani przecinka zmienić bez mojej zgody. Lubilem tę przyjacielską cenzurę, w której Starzewski wciąż bronił niewinności czytelników „Czasu”, którzy znów... byli uszczęśliwieni, że ktoś nareszcie tę niewinność gwałci. Wówczas była to mała rewolucja w obyczajach pisma, które miało — jak „Tygodnik Ilustrowany” — za zasadę, aby mogło leżeć na stole w domu, gdzie są córki; dziś wyda się to wszystko straszliwie dziecinne. Czasem bawiłem się tym, aby przemycić coś w ten sposób, że Starzewski nie zauważył. Pamiętam np. jego tragicomiczną rozpacz, kiedy spostrzegł — już po wyjściu numeru — że w recenzji z *Milosierdzia* Rostworowskiego wsunąłem niewinnie zwrot: „zakon Benedyktynów czy też Pipermentów”. — Jak ja mogłem to puścić! wołał. Gdyśmy się nie mogli zgodzić, braliśmy za superarbitra Stanisława Estreichera, który zwykle stawał po mojej stronie. Czasem, przewidując trudności, dawałem coś „na wyrost”: zaceniałem, aby móc spuścić. Raz np. przymówiłem coś świętej Kindze i, w tym samym felietonie, w innym miejscu, użyłem słowa „gatki”. To było ciężkie przejście! Targ w targ, Starzewski mówi: „Święta to święta; w tych rzeczach »Czas« nie może znać kompromisu; ale ustąp mi świętą Kingę, a ja ci ustąpię gatki”. Cudownie się bawiłem tym stopniowym rozszerzaniem skali wytrzymałości czcigodnego „Czasu”.

Dziś zabawne się wyda, że dorośli ludzie mieli czas i głowę na takie rzeczy; ale czyż nie mówiłem, że w Krakowie nic się nie działo tak jak gdzie indziej?

Kochana redakcja „Czasu”! Ten cichy kącik przy ulicy Św. Tomasza... („Niewierny Tomasz”, cóż za symbol!). Ten stary parterowy dworek, tonący w zieleni plantacji i ogródka, ta odrapana, ledwie że zamieciona sala redakcyjna — ta zecernia, gdzie nie śniło się o linotypach ani maszynach rotacyjnych; metrampaż Stabrawa, typowy „stary sługa”, najprzywiązany do pisma burczymucha, który bodaj najgrubszą ekscelencję umiał wyprosić za drzwi swoim: „panowie tu gadu, gadu, a numer musi wyjść” — jakże to wszystko miło sobie przypomnieć! I ta gromadka młodych cyników, z talentem celebrująca Krakowowi jego codzienne nabożeństwo! Jak tam bywało wesoło, ile pierwszorzędnego dowcipu spalali oni w tej redakcji, z czego nic prawie nie przenikało do pisma, bo nie pozwalała — powaga! Ileż niejedyn z nich musiał dokładać wysiłków, aby pisać dostojnie, kiedy go pióro świerzbiała do jakiego żartu! Toteż, im bardziej każdy numer „Czasu” był uroczysty i godny, tym więcej zostawało ognia na wewnętrzne życie redakcji, które kipiało szelmowskim humorem. Aż w końcu musiało trysnąć na zewnątrz, to było nieuniknione. Droga znalazła się sama przez się. „Czas” był najściślej związany sympatiami ze światem malarskim; skoro tedy malarze skupili się pod sztandarem *Zielonego Balonika*, dusza sędziwego a tak młodego „Czasu” przeniosła się do „Jamy Michalikowej”. I to także stanowi jedną z nienajmniejszych osobliwości dawnego Krakowa.

ODWET STAŃCZYKA

Krakowska szkoła polityczna, która od nazwiska nadwornego błazna króla Zygmunta I przezwana się „stańczykami”, zapomniała o jednym: o tym, że Stańczyk był — wesołym. Mógł — jak na obrazie Matejki — zadumać się gorzko nad przyszłością narodu, ale z zawodu był błaznem. To jedno jest pewne; reszta jest mitem. O ile Tarnowski z Szujskim zaczęli na łamach „Przeglądu Polskiego” od satyrycznych jasełek (nie znam tych jasełek, ale nie mam jakoś zbytniego zaufania do ich humoru), później zatraciło się to zupełnie: *stańczyk* — to był synonim powagi, jegomość uroczyisty i nadęty. Herszt stronnictwa, Michał Bobrzyński, sławny był z tego, że nigdy w życiu nie zrozumiał żadnego dowcipu; bardzo go irytowało, gdy się ludzie śmiali, a on nie wiedział dlaczego; a nie było sposobu mu wytłumaczyć. Ładny Stańczyk! Aż wreszcie cień Stańczyka, zniecierpliwiony, wziął odwet; wtargnął do fortecy swoich rzekomych potomków, do „Czasu”, zadzwonił dzwoneczkami, wywinął błazeńskim berłem, parsknął śmiechem, zaraził nim wszystkich i pociągnął ich hurmem do gospody, czyli, jak się mówi z cudzoziemska, do *kabaretu*.

A były zarzki śmiechu w tym smutnym mieście. Kraków był bardzo dowcipny. Miał swoisty humor. Stłoczenie żywiołów intelektualnych, leniwe tempo życia, nadmiar sposobności do wzajemnej obserwacji, reakcja wywołana ciągłą pompą, celebrawą, wszystko to stwarzało specjalny rodzaj wytwornego kpiarstwa. Centralą krakowskiego dowcipu był „Czas”. Przewijało się tam tylu ludzi, każdy zostawił jakąś anegdotę, jakieś powiedzonko, uronił jakąś śmiesznośc... Gabinet redaktora to był almanach charakterów, konfesjonał próżności, ambicji, maniactwa. Starzewski, wykarmiony na francuskich klasykach, mający zawsze tomik Chamforta czy La Bruyère’a przy łóżku, był smakośzem dobrej anegdoty, kolekcjonerem typów, zdarzeń, pasjonowanym spektatorem²⁶ komedii ludzkiej. I nie tylko on. Nigdzie się tak dobrze nie bawiłem, jak w tej redakcji „Czasu”, w tym *Quiproquo* intelektu, gdzie *conférencierem* bywał na przemian Władysław Leopold Jaworski, Ignacy Rosner, Witold Noskowski, Tadeusz Smarzewski, Żuk-Skarszewski... To był niby młynek na zboże, gdzie wiatrem dowcipu przewiewało się wszystko, przy czym często — z konieczności — ziarno zostawało na użytek prywatny, a plewy szły pod prasę.

„Czas” miał dla mnie, od młodu, ogromne znaczenie wychowawcze. Pasjami lubiłem tę ostrą sceptyczną atmosferę, atmosferę kulis życia, gdzie oglądało się wszystko od drugiej, poufnej strony, wszystko się sądziło, wszystko ważyło. Dyskusje kawiarniane wydawały mi się zawsze dość jałowe, jako królestwo dialektyki; „Czas” — to było królestwo faktu. Cokolwiek się działo w mieście czy w kraju, czy szło o błahą plotkę, czy o ważne wydarzenie, z nałogu szedłem do „Czasu”, aby spytać: „Powiedzcie mi, jak to jest *naprawdę*”. Dawano mi zwykle trzy wersje; jedna: jak jest w istocie; druga: co się mówi; a trzecia: co trzeba będzie napisać. To była dla mnie nieoceniona szkoła perspektyw życia.

Ileż tych miłych pogawędek na zniszczonej, dziurawej, ceratowej kanapie! Bo, trzeba przyznać, komfortu tam nie było. Ile żartów, pogwarek na stojąco, którym kładła koniec ostra interwencja starego metrapaży. W pośpiechu pracy kochany Tolo Noskowski doprowadził do perfekcji lapidarność aforyzmu; raz dlatego, że istotnie był zapracowany, a po wtóre, że zająkował się trochę nerwowo, więc nadrabiał to zwięzłością. Jednego dnia zapytuję go na przykład o któregoś z młodszych mężów stanu, o którym nagle zaczęło być głośno. „Słuchaj, Tolu, powiedz mi w dwóch słowach, jak z nim jest właściwie, bo wciąż słyszałem: dureń, dureń, a teraz nagle wielki człowiek”. Noskowski zastanowił się chwilę i rzekł: „Powie ci. Tt... to jest dureń, który się bb... bardzo wyrobił”.

Każdemu, kto tam wszedł, udzielała się ta atmosfera miłej swobody intelektualnej. Ksiądz profesor Hortyński, bardzo sympatyczny jezuita, gawędził sobie np. ze mną o Pascalu. Wmieszał się ktoś z redakcji, zapytując, co to właściwie jest ta „kazuistyka”, co to były „Prowincjałki” i o co chodziło w tym sporze. Dałem popularny przykład: Kobieta, dajmy na to, parała się nierządem i zrobiła na tym majątek. Przyszła na nią skrucha; idzie do spowiedzi i postanawia odmienić życie. Chodzi o dyrektywę dla spowiednika: czy ona jest obowiązana ten majątek, pochodzący z nieczystego źródła, restytuować? Ówczesna kazuistyka jezuitska orzekłaby, że nie... — Oczywiście, że nie! — wpadł mi w słowo ksiądz

²⁶spektator (z łac. a. z fr.) — widz. [przypis edytorski]

Hortyński. Jak to! Skąd?! Więc może i ta szwaczka, która jej szła koszule do nierządu, miałaby restytuować? Do czego byśmy doszli? Aż się zaperzył dobry ksiądz.

Nigdy tak wyraźnie nie uczulem, do jakiego stopnia spór między religią „w czystej formie” a religią w znaczeniu pragmatyzmu społecznego jest wciąż aktualny. Ta rozmowa sprawiła, że pisząc przedmowę do *Prowincjalek* Pascala, wziąłem trochę w obronę oo. jezuitów...

Nikt się nie umiał tak bawić sam sobą jak „Czas”. Noskowski założył księgę, do której wklejał wszystkie „baki” „Czasu”; leżała na honorowym miejscu w redakcji. Pamiętam z niej tylko jedną pozycję, niewinną, ale zabawną: anons wielkiego hotelu w Monte-Carlo, w którym, obok innych zachwalanych wygód, uderzała pozycja: „Zatoka na lewo”. Okazało się, że to w administracji „Czasu” tak przetłumaczono „*Golf-links*” (pola do golfa). Ale niewyczerpanym źródłem humoru, który był po trosze humorem zakrystii, była „pańska” strona „Czasu”, owe relacje z wesel i ślubów, owe nekrologi! Pisywał je z dawien dawna Ludwik hr. Dębicki, specjalista od nekrologów; były tak przeraźliwie długie, że skracano je po prostu nożyczkami, bez czytania, inaczej zajęłyby cały numer. W przysłowie weszła jego „ostatnia matrona polska”, która, jak *posażna jedynaczka* w komedyjce Fredry, zawsze była *ostatnią*: jego sakramentalne zwroty, jak: „surowa dla siebie, pobłażliwa dla drugich”, itp.; owe „ciosy, które umiała znosić z hartem”, a pierwszym z nich było zwykle bombardowanie Krakowa, które przeżyła mając lat dwa... Tej rubryki zresztą nie potrzebuję przypominać, bo przetrwała w „Czasie” do dziś; co kwartał grzebie się tam „ostatnią matronę”. W pewnych okazjach nekrofilnych wyruszał sam Stanisław Tarnowski; zwykle wtedy, kiedy chodziło o jego osobistych przyjaciół; absolutny brak poczucia komizmu wydawał pod jego barokowym piórem przekomiczne rezultaty. Umarł na przykład jakiś hrabia Bogu ducha winien, zupełnie nic, ale żonaty z Potocką; należał mu się felieton. Hrabia ów, nie mając co z czasem robić, włóczył się trochę za granicą; dalejże Tarnowski zrobił z niego wielkiego podróżnika, który w wyprawach swoich „dotarł aż do Neapolu”. Potrafił napisać cały artykuł o Maniusi Szujskiej, córce Józefa Szujskiego, miłej panience, ale której cień musiał być zdumiony, że sam prezes Akademii umiejętności oplakuje ją w tak krągłych zwrotach. Umarł August Gorayski, przeciętny sobie ziemianin, który przez parę miesięcy był „kompromisowym” marszałkiem Sejmu; Tarnowski, nie mając czym innym, pół nekrologu wypełnił tym, jak „pan August” tańczył mazurę. Potem przejął te nekrologi Jerzy Mycielski, który również prowadził rubrykę wesel i chrzcin, mnóstwo sztuki dyplomatycznej wkładając w porządek wyliczania gości oraz w znalezieniu właściwego punktu, gdzie — niby nóż gilotyny — przypadało zabójcze słowo: „i inni”.

Ale tematu do zabawy nie brakło w „Czasie” nigdy. Od cesarskiego Burgu i gabinetów ministerialnych, od Akademii umiejętności aż do sypialni ładnej pani, znało się tam kulisy wszystkiego. To było bardzo zajmujące. Z kim i gdzie przepadła słynna „zaginiona hrabina”; i jak minister dla Galicji, sławny oryginał Wojciech Dzieduszycki, przyjął w szlafroku deputację nauczycielek, a nim wysłuchał ich postulatów, oświadczył z całą powagą: „najpierw siusiu” i skierował się ku przyległym drzwiom; i diagnoza płci Dawida Abrahamowicza; i autentyczna rozmowa Długosza z cesarzem Francem Józefem, i konszachty ze Stapińskim, i perypetie księdza Stojałowskiego, tam — i tylko tam — wiedziało się wszystko. Czyż to nie był *Zielony Balonik avant la lettre*?

Kiedy od malarzkiego stolika w cukierni michalikowej padło hasło „kabaretu”, najwyższy oddźwięk znalazło ono — w „Czasie”. Było to bardzo naturalne. Jednym z pierwszych, którzy przyjęli je z entuzjazmem, był Jan Stanisławski, niby to groźny profesor, ale w gruncie starszy kolega uczniów, sam dowcipny, złośliwy i cudownie żywotny grubas; Stanisławski był serdecznym przyjacielem Starzewskiego; „Czas” był pół-oficjalnym organem *Sztuki*; związki między młodą „malarzą” a młodą redakcją „Czasu” były bardzo bliskie. Noskowski duchem obejmował miłośnie teatr, malarstwo i muzykę; był urodzonym pieśniarzem, w którym drzemał nieświadomiony piosenkarz. Sierosławski, Rakowski, Siedlecki, współpracownicy „Czasu” — to była dawna cyganeria Przybyszewskiego. I *Zielony Balonik* nie byłby przetrwał ani dwóch wieczorów, gdyby, na pierwszy apel, nie przybyła mu w sukurs redakcja „Czasu”, niemal w komplecie. „Stasinek” stanął na estradzie i ujął chwiejną czasem dłonią kaduceus *conférenciera*, na wpół bezwiednie wchodząc

w uroczysty styl krakowskich mistrzów ceremonii²⁷; Noskowski²⁸ sypał wyborne piosenki i grzmiał w pianino, aż mu pot spływał z czoła. Żuk-Skarszewski recytował swój „tryptyk” o *Złotym Runie* z okazji nadania orderu Złotego Runa Andrzejowi Potockiemu²⁹, właścicielowi słynnego pałacu „pod Baranami”, którego fronton zdobiły w istocie trzy baranie głowy.³⁰ Siedlecki w uroczystościach *Balonika* świetnie parodiował Stanisława Tarnowskiego. Rakowski był tym, który z niesłychanym przejściem odryczał z estrady swoją *Litanie do matrony krakowskiej*. A Starzewski — jak w redakcji, tak i w kabarecie niezrównany animator — rozbawiony, uszczęśliwiony, widział w tym wszystkim dowód żywotności swego ukochanego „Czasu”. (Rozumiał zresztą i pewne polityczne możliwości tej placówki humoru; „miarodajne” sfery stańczykowskie nieraz dawały nam do zrozumienia, że chętnie by finansowały ewentualną gazetkę satyryczną *Zielonego Balonika*, ale, jak już wspominałem, w Krakowie kaprys artystów oporny był komercjalizacji). O ile zresztą Rudolf Starzewski nie pojawiał się na estradzie, roiło się na niej — w tej pierwszej pół-amatorskiej fazie — od innych braci Starzewskich. Stanisław, kapitan sztabu, przebierał się w trykoty i tańczył jako baletnica; Leopold, sekretarz ministerialny, przybywał specjalnie z Wiednia, aby odgrywać... sekretarza ministerialnego, idiotę, przy Trzczińskim, który odgrywał takiegoż idiotę ministra. Jan Starzewski wreszcie, radca skarbowy, drżący od tremy, produkował swoje amatorskie piosenki. A Tadeusz Starzewski z Wł. L. Jaworskim i Janem Hupką zasiadali przy stoliku w kąciku, coś niby rada nadzorcza.

Później stosunki „Balonika” z „Czasem” jeszcze bardziej się zacieśniły. Jak z „Czasu” do „Balonika” weszło sporo osób, tak znów, z kolei, przez nowe wytasowanie ludzi, „Czas” znalazł w „jamie michalikowej” nowych przyjaciół lub współpracowników: Karol Frycz, Adamowicz, Jachimecki, Edward Leszczyński, Warchałowski. Młody adwokacik, Zakrzewski, dzięki swoim piosenkom³¹ zyskał sympatię Starzewskiego i został — syndykiem „Czasu”, dziedzicznej niemal osobistej własności Potockich spod Baranów... Iliady Noskowski towarzyszył Wł. L. Jaworskiemu w jego objeździe kandydackim dla agitacji przedwyborczej, brał z sobą *Szopkę* i kajet piosenek Delmeta, którymi czarował szlach-

²⁷„Stasinek” stanął na estradzie i ujął chwijną czasem dłoń kaduceus konferenciera, na wópł bezwiednie wchodząc w uroczysty styl krakowskich mistrzów ceremonii — Oto krakowiak Tadeusza Zakrzewskiego, przeprowadzający paralelę między Tarnowskim a Sierosławskim: „Dwie postacie historyczne miasto Kraków słaWi, wielkiego Stasia ze Szlaku i Stasinka z Pawiej./ Obaj dzielni publicyści, zasłynęli w prasie, pisując czasem dla »Czasu« artykuł na czasie./ Każdy inną miał zasadę, głosił ją z godnością;/ jeden wołał: „bądźmy trzeźwi”, drugi: „precz z trzeźwością”/ Zgodność życia z swą zasadą podziwiano w świecie;/ jeden tron miał w Akademii, drugi w kabarecie./ W małych ciałach wielkie dusze i gest wielkopański:/ o tym pisał Przybyszewski, o tamtym Wyspiański./ A pod świętym Stanisławem, w zasłużonych grobie./ złożymy kiedyś na Skałce te wielkości obie./ I zapłacem nad mogiłą tych, co Kraków słaWi./ wielkiego Stasia ze Szlaku i Stasinka z Pawiej... [przypis autorski]

²⁸Noskowski — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Witold Noskowski* (rys. K. Sichulski). [przypis edytorski]

²⁹Żuk-Skarszewski recytował swój „tryptyk” o *Złotym Runie* z okazji nadania orderu Złotego Runa Andrzejowi Potockiemu — W długim tym żartobliwym poemacie była taka apostrofa do znanego ze sknerstwa hr. Potockiego, namiestnika Galicji: „Dziekiem w kolebce kto urwie łeb hydrze — Głupcem! Lecz wełnę kto wszyściutką wydrze/ Z baranów, kto ich wystrzyże, wyiska/ Wýdoi, paszę odejmie od pyska/ I wszystką wełnę, co dają barany/ Spienięży, złoży na procent składany/ Ten, wzrósłszy w męża, zabłyśnie jak luna./ Istnym bez trwogi ten rycerzem RUNA!/ A gdy nad RUNO nic nie masz na świecie/ Jak twą wspaniałość opiewać pocie?” [przypis autorski]

³⁰z okazji nadania orderu Złotego Runa Andrzejowi Potockiemu, właścicielowi słynnego pałacu „pod Baranami”, którego fronton zdobiły w istocie trzy baranie głowy. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Motyw z portalu w pałacu „pod Baranami”. W środku głowa Andrzeja hr. Potockiego, namiestnika Galicji (z „Liberum Veto”). [przypis edytorski]

³¹Młody adwokacik, Zakrzewski, dzięki swoim piosenkom zyskał sympatię Starzewskiego — Oto jeden z krakowiaków Zakrzewskiego pt. „Baranie głowy”: „Sercem Polski nasze miasto, kto przeczy, bluźnierca, a sławny rynek krakowski sercem tego serca./ W nim całego życia obraz, każdemu tak znany: Friedlein, wieża Maryjaczka, Hawelka, Barany./ Wszak te cztery rynku rogi, to przyznacie z góry, są gdyby słupy wytyczne dla naszej kultury./ Z jednej strony hejnał z wieży, co pod niebo sięga, głosi o tym, jaka była przeszłości potęga./ Z drugiej strony naszych czasów symbol masz gotowy: w melancholii zadumane trzy baranie głowy./ Od wieku nieporuszone, tego miasta strzegą, by przypadkiem coś nie wyszło z trybu codziennego./ Z dobrotliwym pobłażaniem pilnują tej rzeszy, co pod tablicą przysięgi (Kościuszki) z pieśnią nieraz śpieszy./ To znowu niechętnym wzrokiem śledzić muszą czasem, gdy tłum z czerwonym sztandarem przechodzi z hałasem./ Nic powagi ich nie mąci i nie budzi strachu, póki dumnym stąpa krokiem żołnierza na odwachu./ W czarno-żółtą patrzą budkę z wyrazem ufności, każąc ją mieć za fundament szczęśliwej przyszłości./ Kto tej budki świętość uzna, tego mają w pieczy, i zdroj łask na niego spływa, gdy jak baran beczy./ Jeśli tylko zręcznie umie wdziać baranią skórę, na wszystkie szczeble kariery szybko pnie się w górę./ A naród, choć czasem szemrze i skarży się na nie, przecież robi, co mu każą te głowy baranie!” [przypis autorski]

cianki po dworach. Kiedy chodziło o to, aby przeforsować niepopularną kandydaturę Bobrzyńskiego, werbowano agitatorów w *Zielonym Baloniku*; w „Czasie” znowu odbywały się posiedzenia komitetu „balonikowego”; na hektografie „Czasu” odbijaliśmy nasze cyrkularze i korespondencje. Nieraz Noskowski, wypukując na swojej maszynie uroczyste powitanie zjazdu ziemian lub biskupów, mimo woli bębnił je w takt jakiejś melodii, którą podśpiewywał sobie, a do której tekst już chodził mu po głowie.³²

Szczególna rzecz, jak ludzie mało mają poczucia rzeczywistości: podczas gdy moralizatorzy grzmieli na *Zielony Balonik* jako na „cyniczną międzynarodówkę”, która „szarga świętości narodowe” (jakżeby się bez tego zwrotu obeszło!), nikt nie zauważył faktu, który wrogowie „Czasu” byliby z pewnością wyzyskali, mianowicie najściślejszych związków tego bardzo poważnego pisma z tą bardzo wesołą instytucją.

Z czasem te związki balonikowe scementowały się jeszcze mocniej: ci na estradzie i ci na sali tworzyli jakby wspólne bractwo, którego jednym centrum było stowarzyszenie *Sztuka*, a drugim redakcja „Czasu”, i które stanowiło swojego rodzaju potęgę w życiu kulturalnym Krakowa. Człowiek z *Zielonego Balonika* — to był człowiek, z którym można się było dogadać, człowiek mający poczucie humoru. Zarazem, to wymieszanie się światów i sfer, to fraternizowanie powagi z płochością, pracy z zabawą, cyganów z dygnitarzami, dziś tak naturalne, było w ówczesnym Krakowie czymś absolutnie nowym. A już kiedy, pod koniec istnienia *Balonika*, ekscelencja Stanisław Tarnowski, z córką swoją hrabiną Esterhazy i niesłychanie wzruszonym tym wydarzeniem szambelanem swoim, Jerzym Mycielskim, wkroczył do Michalika, aby oglądać swoją figurkę w *Szopce*, był to z pewnością fakt o wiele nieprawdopodobniejszy, niż gdyby dziś kardynał Kakowski zjawił się ze swym kapelanem na balu *Qui pro quo*. To był piękny odwet Stańczyka. Tylko jeden Bobrzyński, kiedy mu na prywatnym „kabarecie” u jakiejś hrabiny zaśpiewano piosenkę „Pan Bobrzyński pod Mielcem stoi” — absolutnie nie mógł zrozumieć, czemu się ludzie śmieją.

Trwało to kilka lat, aż wreszcie wypalił się ogień, *Zielony Balonik* skończył się. „Czas” został po starciu prywatną centralą dobrego dowcipu. Ale i tam każdy rok przynosił zmiany; ludzie rozprasali się, ubywali. Przyszła wojna, a z nią ciężkie na pismo opresje; i to przeszło; i znów „Czas” stanął na nogi. Moje z nim stosunki jeszcze się zacieśniły; z gościa stałem się współpracownikiem; chwile, które najmilej wspominam. Pisać w „Czasie”, na którym wychowałem się od dziecka, cóż za emocja! Potem losy przeniosły mnie do Warszawy; znów minęło kilka lat. I jeszcze raz spotkałem się z „Czasem” — przed kratkami sądu karnego. O tę *dziwkę*. Przywiozłem z sobą adwokata, redaktor Beaupré przyprowadził swojego. Biedny Tadzio Zakrzewski, syndyk „Czasu”, nie dożył tej chwili; a szkoda, byłby on występował z ramienia dziennika, byłoby weselej. Rozprawa się toczy, w końcu adwokat „Czasu” wstaje, krzaka³³ i wygłasza wielką mowę. O Boże! Cóż za styl, cóż za frazesy, cóż za patos! Gdzie on się chował? „W piśmie (wołał), które miało zaszczyt na swych łamach drukować *Quo vadis* mistrza Sienkiewicza, nie może być miejsca na koncepty kabaretowe godne *Zielonego Balonika*...”

A ja patrzyłem tylko na niego i myślałem sobie: „Panie mecenasie, kiedy myśmy w »Czasie« robili *Zielony Balonik*, pana by tam może do przedpokoju nie wpuszczono”...

Zapał wyrok w pierwszej instancji. I ten wyrok sądu karnego, skazujący redaktora „Czasu” na dwieście złotych grzywny (z ewentualną zamianą na karę aresztu), pięćset złotych *pokutnego*, i ogłoszenie wyroku na łamach pisma, za samowolne opuszczenie w felietonie słowa „dziwka” — to też może była zemsta Stańczyka, za to, że tak długo brano jego imię nadaremno...

Z DOGMATEM...

Pomiędzy epoką, którą można by nazwać matejkowską, a renesansem młodopolskim przypada w życiu Krakowa okres szczególnie jałowy. Jedno się kończy, drugie się nie zaczęło. Stańczycy krakowscy odegrali swoją rolę, mimo że wpływy ich polityczne miały przetrwać jeszcze długo. Niewątpliwie mieli oni swój okres twórczy, kiedy, korzystając

³²w takt jakiejś melodii, którą podśpiewywał sobie, a do której tekst już chodził mu po głowie. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Boy* (rys. K. Sichulski). [przypis edytorski]

³³krzakać — dziś: chrzakać. [przypis edytorski]

z osłabienia Austrii, trzeba było wytargować koncesje dla kraju, kiedy, po załamaniu roku 1863, trzeba było fabrykować nową ideologię, kiedy umacniało się w Krakowie placówki polskiej nauki. Ale z czasem nadmierna przewaga jednej kasty, obwarowanej niesłychanymi przywilejami, aż nadto skłonnej do sobkostwa i ciasnoty, musiała doprowadzić do uwiądnienia. Odbija się to na mieście, które staje się partykularzem tym głębszym, im większe szeroki świat przechodzi tymczasem przeobrażenia. Od innych dzielnic odcina się ówczesny Kraków coraz grubszym murem. Nie dochodzą go prawie walki i prądy, tak znamienne podówczas dla Warszawy. Warszawiak (zwłaszcza „postępowy”) czuje się w Krakowie bardziej obco niż w cudzym kraju. „Ani ludzi, ani stosunków nie mogę pojąć”, pisze z Krakowa Żeromski do narzeczonej w roku 1892; „wszyscy ujadają na stańczyków, a wszyscy są stańczykami”. Nawzajem o Warszawie przeciętny ówczesny Galicjanin wie tyle, co o żelaznym wilku.

W owej epoce robi się w Krakowie osobliwie duszno. Władcy chwili, tępiąc młodość, sami się tymczasem — nieraz przedwcześnie — postarzeliz. Wytwarzają się rządy starych ludzi, lub — gorsza jeszcze — „starobabokracja”. Z dwójcy Szujski — Tarnowski nie stało Szujskiego; został Tarnowski, karykatura wodza, raczej lajkonik obchodowy. Ciągłe „gaszenie”, ciągłe wołanie o trzeźwość, o rozsądek, wydały swoje; wychowały pokolenie karierowiczów... w mieście, gdzie nie było karier. Żywsza młodzież tłucze głowami o pręty klatki: wyrwać się za granicę, to marzenie; ale jakże trudne do ziszczenia!

Równoległe z marazmem ideowym, marazm artystyczny. Był jeszcze Matejko; zapewne. Ale ówczesny Matejko, to już nie był ten wulkan natchnienia co dawniej; wielkie jego płótna, coraz zimniejsze, coraz chłodniej były przyjmowane. Pamiętam charakterystyczny projekt, którego zapewne i wtedy nie brano zbyt na serio: ponieważ Matejko ma złą perspektywę a dobre głowy i ponieważ nikt tak wielkich obrazów nie kupi, aby jego obrazy... rozparcelować!... Obok Matejki, jednym tchem wymawiało się nazwisko *Siemiradzki*; Kraków tłoczył się na Wystawę³⁴ podziwiał jego marmury „jak żywe”. Dość powiedzieć, że jego kurtyna nowego teatru była wydarzeniem artystycznym! Epigoni tych dwóch zapychają swymi bohomasami wystawy obrazów, podczas gdy np. prace Boznańskiej, które niebawem miały jej zdobyć stanowisko w Paryżu, były w Krakowie przedmiotem pośmiewiska. Bohaterem chwili jest Piotr Stachewicz: „Tyś chyba widział w noc księżycową — otwarte niebo nad swoją głową — tyś chyba słyszał anielskie głosy — co przenikały na wskroś niebiosy”... — takie wiersze pisał ktoś do niego po karmelkowym *Cyklu Matki Boskiej*.

Na wystawę obrazów chodziło się głównie... wieczór, na koncert orkiestry wojskowej i elektryczne oświetlenie, jedyne wówczas w Krakowie. Jakże mi się żywo przypomniało to wszystko, kiedy w listach Żeromskiego napotkałem opis takiego koncertu, gdzie (pisze) „damy przy świetle elektrycznym mówią po francusku, oglądają *Mildę* Alchimowicza i na Lutnię tyle zwracają uwagi, ile na mnie”.

Ten sam odpływ w zakresie teatru. Umarł świeżo ówczesny dyrektor (1886–1893), Jakub Glikson. Mimo wszystkich frazesów, jakimi dziś starowinę na kredyt uczczono, trzeba stwierdzić, że jego rządy były nader smutnym momentem krakowskiej sceny. Glikson był totumfackim Koźmiana, który, zmęczony życiem na kilka frontów, oddał mu z czasem teatr, a sam pozostał przy polityce. Ponieważ równocześnie budował się już teatr nowy, o którym Glikson wiedział, że buduje się nie dla niego, prowadził tedy gospodarkę rabunkową, nic nie wkładając, a wyciskając co się da. Były oczywiście talenty aktorskie, bo gdzieżby się podziały; ale co do ogólnego poziomu, teatr ówczesny, stojący przeważnie „benefisami” i gościnnymi występami, był czymś nad wyraz prowincjonalnym. Podstawę jego stanowił — jak i za Koźmiana zresztą — francuski repertuar „salonowy”, zabawnie odbijający nieraz od krakowskiej biedoty, gdy zemdlona wicehrabina padając ukazywała podeszwy, na których kredą była wypisana przez szewca cyfra należności za świeżutki „zole”.

Literatura... Och! Cielęcy kult Sienkiewicza i to bez mała wszystko. Był Asnyk, zapewne; ale już na schyłku i — w niełasce; na IV tom swoich poezji (*Nad głębiami* etc.) Asnyk długo nie mógł znaleźć nakładcy. Nigdy może kult Sienkiewicza w Warszawie,

³⁴Kraków tłoczył się na Wystawę — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Wiosna na Plantach krakowskich* (rys. C. Młodzianowskiego z „Abdery”). [przypis edytorski]

gdzie ścierały się prądy społeczne, nie był tak zupełny, jak w owym „dobrze myślącym”, estetyzującym Krakowie.³⁵ Sienkiewicz przebywał wówczas w Krakowie wiele; pamiętam jego odczyt — *Pójdźmy za nim* — preludium do przyszłego *Quo vadis* — ślicznie, choć trochę pretensjonalnie w swej „prostocie” czytane, niskim, matowym głosem. Czytał dla Niej... Bo to był okres jego miłości, z której wynikło znikome małżeństwo, oraz mściwa tych amatorów transpozycja w *Rodzinie Polanieckich*. Był zresztą niewidzialny oczom zwykłych śmiertelników. To nie to, co później Stach Przybyszewski, któremu każdy mógł postawić koniak i wypić z nim „na ty”! „Z samymi hrabiami żyje, z samymi stańczykami”, donosi Żeromski narzeczonej w r. 1892. Obiegały za to jego dowcipy i powiedzenia, na przykład owo: „ładna Nata, ładna Ama, ale najładniejsza mama”, zapisane na wachlarzu pięknej pani Z., wraz z ustnym dopełnieniem do ucha sąsiada: „biedna Ama, biedna Nata, ale najbiedniejszy tata”... Mój Boże! znowu wspomnienie jak żywe: Ama i Nata Z., poezyjka Krakowa, najpierw ślicznie ubrane dzieci, z których urody dumne było całe miasto, potem młodzietki panny, niepokojące swą dziewiczo-wyzywająco-cieplarnianą pięknnością. Starszą zwłaszcza, Amę, powtarzał dziesiątki razy Axentowicz w swoich „główkach”; wycisnął ją jak cytrynę. Późniejsze ich małżeństwa były bardzo charakterystyczne; wydała je mama za mąż za granicą, jedną za księcia włoskiego, drugą za księcia rosyjskiego. Sama mama mieszka podobno dotąd na Riwierze. Kochano się w niej masowo, w owej epoce gdzie było tak mało kobiet, że na jedną przypadło po dziesięciu wzdychaczów, i to jakich! Kochał się w niej podobno bez większego skutku znakomity Kazimierz Morawski, tak, że aż zaniedbywał przez to swój warsztat naukowy, czym strapiiony kolega jego i przyjaciel, ksiądz Pawlicki, chodził wielce zaaferowany i powtarzał: „Niechże ktoś na nią wpłynie, żeby ona jemu uległa, bo on nic nie pisze”.

Miłość niespełniona
Ksiądz

Strasznie trudno jest trzymać w ryzach takie wspomnienia; wciąż jedno wysnuwa się z drugiego, wciąż coś odrywa od przedmiotu. Ksiądz Pawlicki: to znów cała epoka dawnego Krakowa, dla którego zresztą pozostał sfinksem ten młody i zdolny filozof-pozytywista, który nagle, nie wiadomo z jakich pobudek, został księdzem i zakonnikiem, po to aby dostarczać miastu przez lata całe tematu anegdotek, jako wielbiciel Renana i France’a, epikurejczyk, żarłok i czarujący buffon. Był profesorem filozofii (!) na Uniwersytecie Jagiellońskim; kiedy, na posiedzeniu Wydziału, jeden z kolegów-profesorów nagle ciężko zaniemógł, Pawlicki wślawił się naiwnym wykrzyknikiem: „trzeba posłać po księdza”... Smakoszostwem był tak przesiąknięty, że rozprawiając po premierze o *Judaszu* Rostrowskiego, zamiast „Ostatnia Wieczerza” mówił „ostatnia kolacja” i, ani wiedząc kiedy, przeszedł na różne sposoby przyrządzania ryb. Raz, bawiąc w zaprzyjaźnionym pałacu (żył przeważnie w sferze pałaców), miał odprawiać w niedzielę mszę w kaplicy pałacowej dla domowych i gości. Wychodzi ze mszą, widząc, że paru hrabin jeszcze brakuje, czeka tedy, dając oznaki zniecierpliwienia; kiedy wreszcie śpioszki się zjawily, skłania lekko kielich w ich stronę, mówiąc: „*Ces dames permettent?*”³⁶, i idzie do ołtarza. Zabawną historię opowiadał mi o nim prof. Askenazy. Jako młody historyk, Askenazy referował w krakowskiej Akademii Umiejętności *Pamiętnik* króla Stanisława Augusta. Była tam relacja o kuchmistrzu królewskim, który był tak wybredny, że utrzymywał, iż dwudniowe masło jest już nieświeże. Naraz, przy tym ustępie, widzi Askenazy, który nie znał jeszcze wszystkich członków Akademii, że z aeropagu zrywa się jakiś ksiądz i machając rękami wykrzykuje: „Ma rację, ma rację, ja zawsze mówiłem, że nieświeże”. Z trudem go sąsiedzi-Akademicy uspokoili i posadzili z powrotem. To był ksiądz Pawlicki.

Jedzenie

O czym mówiliśmy? O pięknej pani Z. i jej wielbicielach. Czy to jeszcze zwykła plotka, czy już „historia literatury”, doprawdy nie wiem; ale podejrzewam, że to do niej Kocio Górski adresował swoje strofy (cytuję z pamięci, więc może co przekręcą): „Nie wołaj na mnie, nie usłyszę, — czarnymi nie goń mnie oczyma — bom w elizejską wstąpił ciszę — i w blask, gdzie ziemskich wspomnień nie ma — bom białych świętyń przeszedł progi — i siadłem bogiem między bogi”...

Miłość niespełniona

Co znaczyło prozą, że wyjechał do Rzymu i że jak nie, to nie...

³⁵jak w owym „dobrze myślącym”, estetyzującym Krakowie. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Ach, czy już pani wiel! Moja pani, moja pani... (Słówka Boya)*. Lalki z „Szopki krakowskiej” Ludwika Puget. [przypis edytorski]

³⁶*Ces dames permettent?* (fr.) — czy panie pozwolą. [przypis edytorski]

„Nie wołaj: jeszcze w szalę chwyć — uspioną Zewsa błyskawicę — i w oczy twoje palające — bez trwogi patrząc, w noc cię strąć — bo, jak się czarnym bogom święci — ciebiem poświęcił niepamięci”...

Tak górnę się piał w owym Krakowie, a miasto wyglądało mniej więcej tak jak na rycinie. I kiedy patrzę na tę dorożkę³⁷, przypomina mi się mimo woli klasyczna scena z *Madame Bovary* Flauberta, gdy upiorny fiaker objeżdża przez pół dnia smutne ulice Rouen, kryjąc pierwsze upojenia miłosne Emmy i Leona. Iluż bezdomnym parom służyła za schronienie ta krakowska drynda, iluż wyolbrzymionym przeszkodami namiętnościom była zaczarowanym pałacem miłości! Egzaltacja słów skojarzona z trywialnością sytuacji, to było znamię epoki.

Czemu ten Kraków wyglądał tak straszliwie? Też jedna z fizjonomii powszechnego marazmu. Po Zyblikiewiczu, Dietlu, dawnych prezydentach Krakowa, nastąpiły senne rządy cnotliwego safandudy, księgarza Friedleina, które doprowadziły miasto do nieprawdopodobnego zaniedbania. Olimp krakowski miał przeważnie powozy, więc mniej cierpiał na tym, ale biada nam piechurom...

Ale to należy do innego paragrafu; na razie mówiliśmy o Kociu Górskim. Mówię „Kociu”, bo tak się dla wszystkich zwało to „cudowne dziecko” arystokratycznego Krakowa, paż cioci Modrzejewskiej-Chłapowskiej, która deklamowała w salonach jego wiersze. Biedny „Kocio” miał być po trosze ofiarą swojej sfery, z której nie umiał się wyzwolić. Utalentowany, dowcipny, wykształcony, nie dał mimo wszystko swojej pełnej miary; zaczął jako poeta, skończył jako historyk sztuki, wart był lepszemu losu. Pamiętam jego nowelę *Biblioman*, nagrodzoną na konkursie „Czasu”; to był mały ewenemencik w literackim życiu Krakowa.

Dużym ewenementem natomiast stały się pierwsze tomy — zwłaszcza drugi — poezji Tetmajera. Ale o tym zjawisku trzeba by mówić oddzielnie. Tarnowski, przerażony, zapytywał w „Przeglądzie polskim”: „co by powiedział pan Tetmajer, gdyby ktoś, przejąwszy się jego ideami, oblał naftą kościół Mariacki i podpalił?” Ale w Tarnowskim już Litka z *Rodziny Polanieckich* budziła poważne zastrzeżenia, począwszy od samego imienia: „Litka? — pytał hrabia-profesor — co to za imię? Czy jest w kalendarzu święta Litka? Czy ksiądz powiedział przy chrzcie świętym *Ego te baptiso Litka?*... Może ta Litka (wydziwiał dalej) jest bardzo poetyczna i heroiczna, ale byłoby lepiej i dla niej, i dla jej rodziców, gdyby była była taka³⁸, jak wszystkie inne dzieci w jej wieku”... A zważmy, że kiedy Tarnowski to pisał, on sam nie był w wieku usprawiedliwiającym ten stopień zdziecinnienia: miał lat pięćdziesiąt kilka. Cóż miał, niedługo potem, rzec o Przybyszewskim, o Zapolskiej, o Wyspiańskim! W tym świetle może zrozumiałszy się stanie poemacik ze *Słówek* Boya o *Niegrzecznej literaturze polskiej i jej strapionej ciotce*. (Teraz Józio się pomodli — za mamusię, za tatusia — potem grzecznie się wysusia — i spokojnie, cicho zaśnie. — Brzydki chłopak mruknął: „Właśnie!”) Bo zbliżał się moment, gdy życie ze wszystkich stron miało przypuścić szturm do tych zaspanych trochę i zadowolonych z siebie „okopów św. Trójcy”, w których hetmanił ten król żołądny w gronostajach; w ciągu dziesiątka lat Kraków — bodaj duchowy — miał się przeobrazić do niepoznaki. Tylko drynda została ta sama.

A oto epizod, który przedstawia mi się niby apogeum kończącego się świata, a zarazem jakby jego symboliczne Mane-Tekel-Fares. Był to arcy-dystyngowany ślub Sienkiewicza, który odbył się w prywatnej kaplicy kardynała Dunajewskiego. Uwielbiałem wówczas Sienkiewicza; uwielbiałem go, Boże odpuść, za *Bez dogmatu*; z bijącym sercem wkradłem się na tę bardzo zamkniętą uroczystość za kartą mego ojca. Sienkiewicz był zawsze trochę snob, jeśli wierzyć wspomnieniom W. Przyborowskiego, wedle których główną ambicją młodego autora *Szkiców węglem* było to, że babka jego była z domu Ciuńdziewicka. Toteż na ślubie tym znalazł się cały wielki świat krakowski. Z ciekawością patrzyłem na znakomitego pisarza, wówczas czterdziestosiedmioletniego, co w owej epoce, zwłaszcza dla młodożeńca, było straszliwie dużo. Wydał mi się zachwycający, gdy

³⁷Tak górnę się piał w owym Krakowie, a miasto wyglądało mniej więcej tak jak na rycinie. I kiedy patrzę na tę dorożkę — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Drynda krakowska: gondola miłości* (Rysunek W. Wyrwińskiego z „Abdery”). [przypis edytorski]

³⁸gdyby była była taka — daw. konstrukcja w czasie zaprzeczłym, wyrażająca przypuszczenie, które nie może się już ziścić. [przypis edytorski]

Literat

Starość

Ślub

tak sobie klęczał z dość głupią miną, widocznie wzruszony; dwudziestoletnia oblubienica³⁹ zdawała się o wiele lepiej panować nad sytuacją. Książe-kardynał, świadom ważności momentu, wypieścił po literacku swoje przemówienie; robiąc aluzję do głośnej powieści Sienkiewicza, z naciskiem mówił, błogosławiąc nowożeńcom: „*Z dogmatem idźcie w świat*”...

Pojechali z dogmatem w podróż poślubną, oczywiście na południe. Wrócili po miesiącu, każde osobno: małżeństwo nie zostało skonsumowane... I dlatego uroczystość tę uważam za symboliczną dla ówczesnego Krakowa. Odmladzająca kuracja stawała się nieodzowna. Niebawem też miała nastąpić.

WIATR NAD KRAKOWEM

Malując w poprzednich rozdziałach dawny „pański” Kraków, mimo woli zaraziłem się od niego skłonnością do gawędy; ale tu trzeba mi być zwięzłym i suchym, zaledwie ram tego felietonu starczy, aby nakreślić „tablicę synchronistyczną” wypadków, jakie, w ciągu kilku lat, zaszły w tym cichym mieście. A rzecz zasługuje na utrwalenie, nigdy bowiem w tak krótkim czasie i na tak małej przestrzeni nie dokonała się większa przemiana. I nie bez ścisłości wzięłem datę ślubu Henryka Sienkiewicza jako symboliczny znak zbliżającej się odnowy; właśnie ten rok 1893 miał się stać jej początkiem.

Datę można ustalić z całą ścisłością, gdyż jest to data otwarcia nowego teatru, którego dzierżawę obejmuje Tadeusz Pawlikowski. Wobec powszechnej u nas skłonności do zmieniania ludzi w beczkie mity, warto może przypomnieć, że kiedy Pawlikowski obejmował teatr, miał lat dwadzieścia dziewięć. Mając przy organizowaniu nowej sceny wolną rękę, nie mając zaś za sobą autorytetu ani zasług, młody ten człowiek wołał, ufając (i słusznie, jak się okazało) swemu instynktowi, oprzeć się na zespole przez siebie stworzonym, niż na szanownych rekwizytach personelu. Teatr Pawlikowskiego jest więc przede wszystkim — teatrem młodych.. Jaki był ten zespół, uprzytomniło mi się, kiedy niedawno, przeglądając stare czasopismo, znalazłem obsadę jakiejś blażej sztuczki; grali w niej, między innymi: Solska (Pomian), Siemaszkowa, Przybyłkówna, Siemaszko, Solski, Roman, Kamiński, Śliwicki...

Nie jest moim zamiarem pisać tu monografię teatru Pawlikowskiego, ale też warto przypomnieć, czym dla ówczesnego Krakowa, po jałowiznie dożywającej swych dni „budy” Gliksona, musiał być teatr, w którym przedeflowali Ibsen, Bjornson, Strindberg, Hauptman, Curel, Courteliue, Portoriche, Oskar Wilde, Ostrowski, Czechow, Gorkij, Maeterlinck etc... etc... Teatr Pawlikowskiego miał charakter teatru *awangardy* — dla całej Polski wówczas; otóż, czy nie musiało być oryginalnym zjawiskiem małe i senne miasteczko, w którym jedyny istniejący teatr był sceną literacką, prowadzoną przez notorycznego *modernistę* i „dekadenta”? Co Antoine w Paryżu grywał w swoim *Theatre libre* pokątnie, to w Krakowie szło jako oficjalny repertuar. A zważmy, że w mieście nie było konkurencji, nie było operetki, nie było wówczas kina; kto zatem miał w ręku teatr, ten mógł uprawiać pewnego rodzaju terror; mówił niejako do publiczności: „Nie chcesz tego, co ci daję? To siedź w domu”. Miało to wielkie znaczenie wychowawcze dla miasta; zwłaszcza przy częstoci premier. A czymże dopiero był taki teatr dla młodych, jakież ożywczy zastrzyk raz po raz: w mieście, gdzie życie realne było tak straszliwie ubogie, jedynymi realnościami stawali się Ibsen czy Curel, nowa rola Kamińskiego urastającego

³⁹*dwudziestoletnia oblubienica zdawała się o wiele lepiej panować nad sytuacją* — W odziedziczonych rękopisach z jakiejś ówczesnej filantropijnej „jednodniówki”, znalazłem wiersz narzeczonej Sienkiewicza, przepisany do druku ręką Kocia Górskiego. Wiersz ten figurował w jednodniówce tuż obok drobiazgu Sienkiewicza pt. *Osiczyzna*. Miało to wyraźny charakter anonsu: „Henryk Sienkiewicz i Maria ... zaręczeni”; sprawiło też nie lada sensację w mieście, mimo iż jednodniówka wyszła w maju, a ślub odbył się w lutym. Wiersz narzeczonej Sienkiewicza, to już (zdaje mi się) historia literatury; więc go tu przytaczam. Tytuł: *Riwiera. Na srebrnej, cichej, przezroczystej wodzie, / Cicho ligurskie kołyszą się łodzie, / W oddali góry jasne i zamglone! Jakby w musliu spowite zasłonę. / Przy brzegu, ponad śpiących wód lazury, / W koronkę willi rzeźbione marmury, / Wśród dwóch błękitów świecą się i biel! / Jak białe lilie, marząc nad topielą. / Głębiej cyprysów czerń, tam róż kaskady, / I oliwniki. / Bluszcz i winogrody / Swoją mur, zębem wieków poszczerbiony, / W ciemnej i jasnej zieleni festony. / Tam znów gaj pini. / Rozłożyste sosny / Sennemu morzu nucą śpiew miłosny, / A w chór złęczone, złotolistne palmy! / Grają, jak barfy, / Dawidowe psalmy. / Różowem kwieciami kąpią z gór migdały, / Anemonami porastają skały, / Czasem rybacka pieśń zabrzmi ebowo... / Wietrzyk przynosi woń pomarańczową. / Powiedziecie: kiedy się człowiek wychował w tak dystygowanej epoce, czy nie może mu zostać na resztę życia niejaka skłonność do używania ciężkich słów? [przypis autorski]*

w oczach. Teatr opędział trzy czwarte rozmów, był jedynym zdarzeniem wolnym od piętna śmieszności, europejskim. Dodajmy, iż sam Pawlikowski, swą tajemniczą *perwersyjnością*, legendą swego majątku, swą cyganerią w wielkim stylu, swoim upartym drażnieniem krakowskiej cnotki, działał silnie na fantazję miasta, w samym zaś teatrze stwarzał atmosferę podniecającą, sprzyjającą rozkwitowi talentów.

Prawie równocześnie — ważne przemiany w życiu malarskim. Umiera Matejko. Matejko był genialnym malarzem, ale szkoła jego, w ostatnich latach zwłaszcza, była martwa. Już szły ze świata nowe prądy, nowe hasła, światło, kolor, plama, *pleinair*, impresjonizm; nie przenikały tylko do gmachu, gdzie władał Matejko, sam jeden, wielki, w otoczeniu miernych nauczycieli. Najpowolniejsi uczniowie w zaduchu pracowni podlewali brudnym sosem swoje zimne wypracowania figuralne. Co było wielkie u Mistrza, stawało się okropne u jego epigonów. Najżywszy z młodych, Włodzio Tetmajer, zmuszony niemal kryć się z tym, co malował, drapnął do Bronowic. Skoro umarł Matejko, po krótkim okresie przejściowym (Łuszczkiewicz, Rodakowski), powierzono Fałatowi reorganizację szkoły. Fałat ściągą z kraju czy z zagranicy tęgich malarzy a młodych jeszcze ludzi; nowe ciało profesorskie to Wyczółkowski, Malczewski, Pankiewicz, Axentowicz, Laszczka, Stanisławski, później Ruszczyk... Zmienia się zupełnie fizjonomia, duch szkoły. Zapachniało Paryżem. Przedtem szacunek dla Mistrza trzymał uczniów w milczącym oddaleniu; teraz młodzi profesorowie, kontenci, że się znaleźli razem, kontenci z warsztatu pracy, są w pysznych humorach, figlują, karykaturują się wzajem, tak jak ich znowuż karykaturują uczniowie, traktowani przez nich jak młodszy koledzy. Na którymś ze swoich obrazów Wyczółkowski wymalował Jacka Malczewskiego nago, z kosmatymi nogami fauna, nagabywanego przy pracy przez nimfy czy dziewczęta. W istocie, w porównaniu z askezą Matejki, to był renesans po średniowieczu! Szkoła wre pracą, ale rozbrzmiewa wesołym śmiechem. A kiedy rychło potem powstaje stowarzyszenie *Sztuka*, przeprowadzające tak potrzebną wówczas selekcję artystyczną, dzięki której zyskuje pierwszorzędną sukcesy w stolicach europejskich, raz po raz profesorowie któregoś ze swych uczniów wyzwalają na majstra, pasując go na członka *Sztuki*. Zadziwiający jest urodzaj na talenty malarskie w ówczesnym Krakowie. Młodość!

Interesujący jest związek, jaki istnieje między rzeczami materialnymi, technicznymi, a życiem duchowym. Jakże doniosłe miał na przykład znaczenie *pastel*, użyty przez Wyspiańskiego. Olejny obraz — taki jak je wówczas malowano, masywny — był dostępny jedynie magnatom. Robota portretu trwała całe tygodnie. Któż mógł bodaj zamarzyć o portrecie Matejki! Wyspiański, który miał w głowie tysiące prac i pomysłów, a nie zawsze miał na farby, machał pastel w godzinę lub dwie: w proporcji do czasu i materiału, i cena była o ileż niższa; to „potaniecie geniuszu” miało nieobliczalne następstwa dla kultury artystycznej miasta. Uprościł także ramy — oprawiając swoje obrazy w zwykłą, nie malowaną nawet listwę drewnianą, gdy dawniej lada bohomaż wymagał kosztownych ram złożonych. Dzięki tej prostej zmianie techniki, arcydzieło Wyspiańskiego było dziesięć razy tańsze niż „kobyła” jakiegoś Krzesza, którego samo płótno, farby i rama kosztowały więcej, niż Wyspiański żądał za cały obraz. To miało decydujący wpływ na wnikięcie malarstwa w nowe mieszczańskie społeczeństwo, dopuszczając je do zażyłości ze sztuką. Pasja do obrazów, zwłaszcza wśród lekarzy krakowskich, rozwija się w ciągu kilku lat zadziwiająco, przeobrażają się ściany mieszkań. Bardzo ciekawe było patrzeć na tę *infekcję* sztuką, w której niemalą rolę gra osobiste zetknięcie się z artystami, nietrudne w miniaturowym Krakowie, gdzie wszyscy prawie się znali.

Literatura. Ale trzeba się streszczać. Zatem, w roku 1894 wyszła w Krakowie pamiętna druga seria (tak wówczas skromnie tytułowano tomiki poezji) Kazimierza Tetmajera. W tym samym mniej więcej czasie drukuje w krakowskim „Świecie” Miriam swój przekład *Statku pijanego* Rimbauda, dając tym przedsmak przyszłej „Chimery”. W r. 1897 zakłada Ludwik Szczepański „Życie” (pierwsze harce Nowaczyńskiego, A. Górski, Miciński, Perzyński, Kisielewski etc.), w którym współdziała przybyła z Paryża Gabriela Zapolska. Zarazem Zapolska jest aktorką w teatrze Pawlikowskiego i wystawia pierwsze swoje sztuki: *Zabusia*, *Kaśka Kariatyda*, *Tamten*. W roku 1898 spada na Kraków Przybyszewski; w tymże roku teatr wystawia jego sztukę *Dla szczęścia*; w roku 1899 *Warszawiankę* Wyspiańskiego. Powstaje *Paon*, braterska orgia literatury, teatru, malarstwa,

muzyki. (Przybyszewski miał wówczas lat trzydzieści; krakowska jego gromadka liczy ma-
ło co ponad dwadzieścia; i tu — młodość). Feliks Jasiński zjeżdża ze swoim wędrownym
muzeum i całą japońszczyzną.

Wreszcie — w roku 1901 — *Wesele*, już w teatrze Kotarbińskiego. Doprawdy, w ciągu
tych ośmiu lat, Kraków dużo przeżył.⁴⁰ To równoczesne spotkanie się tylu niezwykłych
indywidualności, współzycie ich, współdziałanie, inspirowanie się wzajemne, wytworzy-
ło atmosferę tak przesyconą ozonem, jak z pewnością mało gdzie i kiedy. Było to tym
osobliwsze, że działo się w małym miasteczku, którym zewnętrznie Kraków być nie prze-
stał. Mały Kraków urósł przez sztukę, o wiele wprzód, zanim ambitna energia prezydenta
Leo przeobraziła go administracyjnie w *Wielki Kraków*. To do niedawna miasto starców
staje się miastem młodych. Nawet jego biedę zdołała na chwilę oszukać sztuka. Młoda
cyganeria z dumą przywdziewa uniform artysty, parysko-zakopiańską pelerynę, która ma
tę zaletę, że, wraz z młodopolskim krawatem, pokrywa niedomagania ubrań i bielizny.
Życie przenosi się z salonów do knajpy, a jeżeli zawadzi o salon, to o bawialnię jakiego
lekarza czy profesora. Sztuka staje się nobilitacją mieszczaństwa.

A dawny „pański” Kraków patrzył na to wszystko, coraz bardziej odosobniony, i nie
rozumiał nic. Dopiero młodszy hrabiowie — Morstin, Rostworowski — przejdą pod znak
Wyspiańskiego. Kiedy młody Morstin po wystawieniu *Legionu* miał odczyt o tej sztuce,
Tarnowski był bardzo z tego niezadowolony; aby go udobruchać, spiknięto go gdzieś
w towarzystwie z Morstinem. Nie bardzo się to powiodło. „Czterdzieści lat uczę, co jest
piękne, a co brzydkie, a te osły latają na *Legion*, burknął hrabia-profesor. — A cóż Eksce-
lencja powie o mnie, który miałem odczyt o *Legionie*? — podjął Morstin rękawicę (jeżeli
to można nazwać rękawicą). — Kto osłów uczy, o tym nie powiem, kim jest”, odrzekł
Tarnowski. Taka była rozmowa hrabiów, którą powtarzał mi Morstin, a która dowodzi,
jak bardzo staremu hetmanowi ta dezercja zapadła w serce.

Bądź co bądź, fala młodości, która ogarnęła Kraków, dała się odczuć i w tym obo-
zie, ale w dość zabawny sposób. Było to w początkach dyrekcji Pawlikowskiego; owo
sławne przedstawienie *Lysistraty*, od którego długo trzęsło się miasto. W owym czasie
wystawiono w Paryżu ten utwór Arystofanesa, przyprawiony bulwarowo przez Maurycego
Donnaya. Skusiło to dawnego dyrektora, jeszcze sercem bliskiego teatrowi, Koźmiana,
który ujrzał w tym rolę dla wybornej, ale starzejącej się aktorki Hoffmanowej; sam prze-
tłumaczył tę arystofanesowo-donejową *Lizystratę* i ofiarował się z inscenizacją. Już z prób
zaczęły iść na Kraków wieści, że czegoś podobnie nieprzyzwoitego świat i korona polska
nie widziały. Tacia Trapszówna, która miała grać Myrrynę, zalewała się rzewnymi łza-
mi, że jej każą występować nago: „nago” wówczas, to znaczyło w cielistych trykotach po
szyję, i w płaszczu, który miała rozchylić na jeden moment. Ale w istocie przedstawienie
było bardzo nieprzyzwoite: podkreślono, z sarmacką jurnością, słowem i gestem, drażliwe
momenty; wszystko razem trąciło pornografią. Jako poetycką wstawkę wszyto *Narodzi-
ny Afrodyty* Tetmajera, połączone z tekstem za pomocą operetkowego: „Opowiedz, jak to
było? — Posłuchajcie”. I do tego bigosu, znakomity hellenista, prof. Kazimierz Moraw-
ski, któremu widać w owym czasie dopiekła perfidna srogość którejś z krakowskich dam,
napisał prolog, na dzisiejsze pojęcia arcyniewinny, ale na ówczesne stańczykowskie ma-
niery nieprawdopodobnie... wyuzdany! Mówił w tym prologu do publiczności, iż może
ją dziwi,

że greckie panie i greckie panienki
rzeczą nazywają właściwym imieniem,
może się serce wasze przy tym wzdryga;
wiecie jak cenną krzewiną jest figa,
i jak jest miło skryć się pod jej cieniem.
...Perykles czułby się w tym grodzie struty,
Próżno by szukał uroczej Aspazji,
W mieście gdzie więcej niż grzechów — pokuty,
I może rzecz tę biorąc nazbyt serio,
Aspazję zmieniłby w skromną Egerią...

⁴⁰Doprawdy, w ciągu tych ośmiu lat, Kraków dużo przeżył. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem:
Wiatr nad Krakowem (rys. Iwo Gall, z „Abdery”). [przypis edytorski]

(Oj, ta Aspazja! czuję tu perfumy pięknej pani Z...)

Po tej *Lizystracie* w mieście zawrzało. Liberaly, widząc sposobność ugodzenia znieprawdzonych stańczyków w najczulszy punkt: moralności, owej moralności, której stańczykom wciąż było za mało u drugich, rozdarli szaty z oburzeniem; satyryczne pismo „Diabeł” ogłaszało imienną listę szanownych osób, które były na *Lizystracie*. Ksiądz jakiś, nie zorientowany w wyższej polityce, wystąpił z ambony przeciw sztuce: Tarnowski wezwał księdza i zwymyślał go; nie księdzu sądzić biskupa, a wedle krakowskiej hierarchii stańczykowskiej, Koźmian i Morawski mieli rangę co najmniej biskupów.

Jedną jeszcze pamiętam zabawną historię o tym, jak pałac próbował uczepić się nowego życia. Było to już później, kiedy, dzięki agitacji Warchałowskiego, Kraków wstąpił w znak „Sztuki stosowanej”, a znowuż dzięki apostołstwu Witkiewicza zakopiańszczyzna wciskała się wszędzie. Jednego dnia, zjawia się w siedzibie Warchałowskiego słynna hrabina X. Chciałaby (powiada) ufundować konkurs; konkurs na ornat. — Bardzo pięknie, jakąż nagrodę przeznacza pani hrabina? — Jedną gwineę. (Zdumienie na twarzy Warchałowskiego). ...Jedną gwineę; ja słyszałam, że zwykle na takich konkursach nagrodą jest jedna gwinea. Tylko jeden warunek: żeby nic nie było z portek. (Znów na twarzy Warchałowskiego odbiło się zdumienie). ...No, z portek (tutaj gest palcem w powietrzu, z którego interlokutor zaczyna się domyślać, o co chodzi). — Pani hrabina myśli o *parzenicy*⁴¹? — *Vous appelez ça*⁴² parzenica? Bo ja to nazywam portki”...

Dobra hrabina była przekonana, że „portki” to jest wyszywanie na spodniach góralskich!

Czy można by znaleźć coś, co by lepiej oddało psychikę kasty niż ta gwinea, ten ornat i te portki? Kombinacja sknerstwa, bigoterii, snobizmu i jakiejś — aby tak rzec — eksterytorialności tych krajowych cudzoziemców, którzy nawet języka swego kraju nie znają! Bo skoro żona prezesa Akademii umiejętności nie wie, co znaczą po polsku „portki”, czegoż żądać od innych!

Ale już zbliżał się *dzień zapłaty*: „Nie takie głowy jak twoja, Ekscelencjo, spadały! grzmiał w wiedeńskim parlamencie Daszyński do Wojciecha Dzieduszyckiego, starego kawalarza, który bawił się tym, że na ceremonialne zaproszenia opatrzone u dołu literami O. o. u. s. (*o odpowiedź uprasza się*) odpowiadał również pierwszymi literami: *Dziękuję uprzejmie, przybędę akuratnie*. (Potem się ta formuła spospolitowała, ale on ją wymyślił).

Daszyński! To też był współczynnik przemiany Krakowa. Cały Kraków pędził jak do teatru na jego pierwsze porywające mowy w ujeżdżalni. Daszyński, wówczas w pełni młodości, to był — niezależnie od przekonania słuchaczy — największy, obok *Kamyczka* (Kamińskiego), sukces artystyczny. Ale sam socjalizm, w pierwszym wówczas swoim bohaterskim okresie, pociągał młodzież; skupiał siły wprzód nie mające zużycia, wabił chłopców, dziewczęta. Bo wśród tego i uniwersytet dostał zastrzyk hormosperminy. Po długich walkach, dopuszczono kobiety do studiów, na razie na medycynę. Miało to dla fizjonomii Krakowa znaczenie; nie tylko krakowianki wyroiły się na ulicy Kopernika, ale i większość emancypantek zza kordonu⁴³, które dotąd musiały jeździć do Zurychu lub do Paryża. Równocześnie chroni się na krakowski Uniwersytet raz po raz garść wydalonych za jakieś przewiny studentów warszawskich. Odcinają się na ulicy swymi rosyjskimi czapkami, niedbałymi brodami, w laboratoriach swą pracowitością i swą hardością, tak niepodobną do potulności tubylców, wychowanych w szacunku dla „władzy”. Przynoszą z sobą jakiś powiew tragiczny, raz po raz bucha tajemnicza historia, jakiś trup znaleziony na błoniach — samobójstwo czy samosąd? Słowem, gdzie tylko spojrzeć, przemiany. Ostry wiatr powiał na Kraków.

ARIEL I KALIBAN

Niech to nikogo nie dziwi, że Ariel na rycinie jest masywny i tłusty, a Kaliban długi i cienki. Natura miewa takie kaprysy. Ale tutaj kaprys jej ma znaczenie poniekąd symboliczne. W walce, jaką w podwawelskim grodzie Ariel sztuki stoczył z Kalibanem, siłą

⁴¹*parzenica* — charakterystyczny motyw zdobniczy w sztuce ludowej z okolic Zakopanego, haftowany m.in. na spodniach góralskich. [przypis edytorski]

⁴²*Vous appelez ça „parzenica”* (fr.) — pan nazywa to parzenicą? [przypis edytorski]

⁴³*zza kordonu* — tu: zza granicy zaborów. [przypis edytorski]

przeciwnika była właśnie ta nikłość, która się umykała wszelkiemu natarciu. Przygięty wichrem jak trzcina, kalibanek prostował się znowu.

I niech też nikogo nie dziwi, że tym dawnym krakowskim zdarzeniom poświęcam tyle miejsca; niech nikt nie pomawia mnie o zbyt ni „regionalizm”. Toż to była — od czasu starcia romantyków z klasykami warszawskimi — pierwsza w wielkim stylu *sprawa o sztukę*, to było pierwsze bodaj *środowisko artystyczne*, jakieśmy mieli.

Bo i jak mogliśmy je mieć przy naszym rozbiciu, rozprószeniu, przy naszych troskach? Wszak przez tyle lat duch polski nawykł koczować za granicą! Gdyby ułożyć listę naszej emigracji — musowej i dobrowolnej — zajęłaby ta lista wiele stron. Nie było naturalnej osmozy sztuki. Pomiedzy szczytami — jakimś Norwidem czy Chopinem — a kulturą kraju była przepaść. Przy ciągłych upustach krwi, wstrząsach i żalobach, zakazach i nakazach, czyż mogło być na serio miejsce na te sprawy?

Dlatego czymś osobliwym w naszym życiu było to dziesięcio- czy piętnastolecie Krakowa, w którym, na przekór wszelkim niedostatom materialnym i fizycznym miasta, rozwinęło się życie artystyczne tak pełno, jak nigdy wprzód u nas i nigdzie. Płodne spotkanie się tylu niezwykłych jednostek, współczesność rozkwitu teatru, malarstwa, poezji, sztuki dekoracyjnej, walka o nową myśl i nową formę; — okres ów, poza tym, co dał bezpośrednio, wytworzył tyle energii potencjalnej, że można powiedzieć, iż bardzo znaczna część tego, co się dziś w Polsce w zakresie sztuki dzieje, ma źródło w ówczesnym Krakowie. To chyba starczy, aby się warto było nim zajmować?

Na kilka lat przed tym krakowskim renesansem pojawiła się w Warszawie książka, która narobiła dużo hałasu. Była to Stanisława Witkiewicza *Sztuka i krytyka u nas*. Mówiła o rzeczy mającej ścisły związek z brakiem atmosfery artystycznej, o niedomaganiach naszej krytyki. Chodziło tam głównie o malarstwo, ale i w ogóle o to, aby sztukę sądzić kryteriami sztuki. Nie było to łatwe żądanie, bo gdzież miały się wytwarzać te kryteria? Malarstwo nasze rozwijało się przeważnie za granicą; krajowa „krytyka”, to było aż nazbyt często gładzenie miernot o miernotach. Poczciwość intencji, obywatelska myśl, dostojność tematu, szacunek dla starszych, praca, nieskazitelne życie, to były miary służące dla oceny obrazu. I tak było po trosze we wszystkim; zanieczyszczenie pojęć sztuki najciaśniej stosowanymi kategoriami pożytku społecznego, istniało we wszystkich działach. Straszliwie było potrzeba mioty; owo: „oczyszczyć dom, dzieci!” księdza Robaka było bodaj że najpilniejszym zadaniem. I to spełniło się poniekąd w Krakowie.

Działał w tym duchu teatr, który, wprowadzając raz po raz dzieła współczesnej europejskiej myśli, odkażał powietrze z mikrobów zaścianka. Działał najsilniej Przybyszewski, jednostronnie zapewne i często niesprawiedliwie, ale jakże twórczo, podniecająco, podnosząc temperaturę, ogarniając jednym spazmem myśli poezję, malarstwo, rzeźbę, architekturę, muzykę, historię! I wciąż istotą tego apostołstwa, mającego dwa oblicza — uwielbienie i sztylerstwo — było rozróżnienie tego, co jest Sztuką, a co ją świętokradczo udaje. Pod tym względem wszystkie te tak różne indywidualności sprawujące sądy Minosa w krakowskim *Paonie*, były zgodne: to samo wyrażało ironiczne brząknięcie Wyspiańskiego, i sławne „hehe” Przybysza, i wymowne milczenia Pawlikowskiego, i groźne nieartykułowane pomruki Stanisławskiego. Interpretowanie zasady mogło, oczywiście, nie być wolne od uprzedzeń i omyłek, ale sama zasada, postawiona u nas bodaj po raz pierwszy, miała wielkie znaczenie. Pierwszy raz akcentuje się tak dobitnie pojęcie wspólności Sztuki i potrzeba selekcji.

Zasada selekcji najrealniej wyrażała się w dziedzinie malarstwa; jakoż powstające w owym czasie stowarzyszenie *Sztuka* już samą nazwą wskazuje, że celem jego jest rozdział na to, co jest sztuką, a co nią nie jest. Nie było to zadanie łatwe; wymagało autorytetu, pewnej bezwzględności, nawet despotyzmu. Tego zbawienego tyrana znalazła *Sztuka* w Janie Stanisławskim; a choć z natury rzeczy akcja ta budziła niejedyn sprzeciw, w sumie jednak miała swoje wielkie znaczenie, wewnątrz i jeszcze bardziej na zewnątrz. Pierwsze wystawy *Sztuki za granicą* były tryumfem. Przedtem istnieli dla Europy polscy malarze (często pod obcą flagą), odtąd istnieje — polskie malarstwo.

Jana Stanisławskiego warto przypomnieć, bo twórczość jego malarska — mimo że niepospolita — nie wyczerpuje tej bogatej natury. Jego wpływ osobisty w ciągu owego dziesięciolecia, jego działalność organizatorska, jego „żywa krytyka” — i to nie tylko malarska — wszystko to zajmowało wiele miejsca w ówczesnym życiu artystycznym

Krakowa. Dziś jeszcze, po dwudziestu kilku latach, tym, co go blisko znali, zdarza się w różnych sytuacjach naśladować żartem, co by on powiedział, jego głosem, jego stylem. Słysz się jeszcze te długie pomruki, z których strzela nagle jakaś rozkosznie celna i lotna definicja.

Gdyby nie ukraińska mgła zadumy w jasno niebieskich oczach, można by o Stanisławskim powiedzieć: figura rabelesowska.⁴⁴ Ten olbrzym, gruby jak piec, był podobny do Pantagruela z ilustracji Dorégo. Był synem profesora, tłumacza *Boskiej Komедii*, studiował matematykę, z której przeszedł do malarstwa, zawadziwszy o dom obłąkanych, podobno wskutek nieszczęśliwej miłości do pianistki Antoniny S. Opowiadał raz, że spotkał tam wariata, który mu mówił zdumiewające rzeczy o kolorach. Kiedy uzbierał jakie 100 rubli, jechał do Paryża i żył tam, póki mógł. Malował małe obrazki — małe cudowności — stanowiące wymiarem swym zabawny kontrast z jego olbrzymią postacią, ale właśnie podobno tusza jego była przyczyną ich małości: przy większym obrazie zanadto go męczył konieczny ruch ciąglego zbliżania się i oddalania. Ten brzuch o niesłychanej pojemności był stale niedopełniony. Sądzę, że kiedy go zamianowano profesorem Akademii, pierwszą jego radością było, że może się najeść do syta. Opowiadał jak, oprowadzając po Paryżu Zapolską, bez grosza w kieszeni i zmuszony udawać że mu się nie chce jeść, patrzył z nienawiścią na nią, wsuwając befsztyk. „Jak ja jej nienawidziłem w tej chwili!” powiadał. Maciupęńkie pejzaże, które przywoził z Ukrainy, zaczęły zwracać na niego w Paryżu uwagę. Nie mając pieniędzy na ramy, przyczepił kilkanaście tych obrazków do wielkiego płótna i posłał je na Salon; zainteresowały członków *jury* tak, że sami złożyli się na ramy. Wówczas to Fałat, reorganizując Szkołę, powołał go do Krakowa; niebawem Stanisławski stał się duszą Akademii Sztuk Pięknych.

Rabelesowska była w tym człowieku i pojemność duchowa. Rzadko spotyka się człowieka tak niezmeżonego w chłonięciu wrażeń. Nie opuścił ani jednej premiery, ani jednego koncertu, znał całą literaturę, pił muzykę wszystkimi zmysłami. Ten kresowiec-paryżanin czuł się równie swojo w mrokach duszy rosyjskiej, co w wyrafinowaniach kultury francuskiej. Miał pasję nauczycielską, masę czasu poświęcał uczniom; przy tym był żarłok i smakosz, potrafił zjeść półmisek koldunów, zagrać dwadzieścia robrów winta, a gawędziarz był taki, że z odprowadzającym go do domu zagadywał się pod bramą do rana. Dowcip smakował i cenił jak mało kto; określenia jego krążyły z ust do ust, były żywą krytyką kształtującą opinię. Organizator o niespożytej energii stał się również duszą *Sztuki*; woził jej wystawy za granicę, znajdował wszędzie posłuch i sympatię, dnie i noce męczył się przy urządzaniu sali, i cieszył się tryumfem tych, których wysuwał na pierwszy plan, najmniej myśląc o sobie. A kiedy mówił o wielkiej sztuce, o swoich uwielbianych mistrzach, oczy jego nabierały wyrazu jakby ekstatycznego rozmodlenia. I ta mgielka mistyczna — mistyka matematyków — to źdźbło obłądzenia przytające w oczach, dodawały szczególnej zaprawy tej jasnej i przenikliwej inteligencji.

Obcowanie z nim — a umiał być czarujący! — zawsze budziło pewien niepokój. Podrażniony, miewał wybuchy furii, których się bano; zdawało się, że może zabić człowieka. To również przydawało mu autorytetu: przy jego wroście i sile, któż by się takiemu sprzeciwił! Kiedy mu ktoś zarzucał, że jest niesprawiedliwy, wybuchał: „Noo... dlaczego ja mam być sprawiedliwy? Pan Bóg jest sprawiedliwy”. Mimo to nie sądzę, aby w kryteriach malarskich popełniał wiele niesprawiedliwości.

Po którejś wystawie Jacka Malczewskiego (z jego najbardziej „symbolicznego” okresu), Stanisławski długo kręcił brodę, międlil coś w ustach, w końcu mruknął: „No pięknie, bardzo pięknie, no ale na przyszły raz będzie żaba w kwaśnym mleku, no i zbawienie Polski”. Ktoś musiał powtórzyć to Jackowi, bo kiedy na przyszły rok wystawił nowy obraz, była na nim, obok postaci samego Jacka, wielka dzieża z kwaśnym mlekiem, z której wychodzi żaba; podpis „Zatruta studnia”. Bo Jacuś Malczewski, mimo tercjarskiego habitu św. Franciszka, w którym się kazał pochować, był wielki zcichapęk i figlarz.

Stanisławski uwielbiał Chelmońskiego, jego jednego może bez zastrzeżeń. Zabawny był jego stosunek do Wyspiańskiego, złożony z admiracji, czułości i jakiejś przyjaznej złośliwości, odwzajemnianej zresztą. W jednym ze swoich wybuchów — było to przed

⁴⁴można by o Stanisławskim powiedzieć: figura rabelesowska. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Lekcja Stanisławskiego* (rys. S. Rzeckiego w „Liberum Veto”). [przypis edytorski]

Weselem — dawał taką charakterystykę Wyspiańskiego: „No, wyobraźmy sobie, że Polska umarła, i że jest jej pogrzeb. Słowackiemu, gdyby był na pogrzebie, pękłoby serce, i wylałaby się krew czerwona. Wyspiański najpierw by wszystko ustawił, wyreżyserował, poprawił, to tu, to tak; potem pękłoby mu też serce, i wylałaby się krew — seledynowa”. Kiedy już przekonał się do Wyspiańskiego zupełnie, cierpiał nad tym, że Chełmoński go nie uznaje: pasją jego było zbliżać tych, których kochał. Wreszcie nawrócił Chełmońskiego witrażem Kazimierza Wielkiego, przed którym Chełmoński stanął w osłupieniu. Korzystając z tego, Stanisławski z radością zaprosił obu do siebie. Chełmoński, ze swoją wylaną naturą, podszedł ku Wyspiańskiemu z otwartymi ramionami i ze słowami podziwu. Ale Wyspiański, który wiedział o jego dawniejszej niechęci a był bardzo rogaty i pamiętliwy, zapiął charakterystycznym ruchem swój wieczny czarny tużurek, w odpowiedzi na wylewy brząknął tylko: „Cieszę się, że znalazłem uznanie w pańskich oczach” i odsunął się. Stanisławski oniemiał; nie wiadomo było chwilę, czy wybuchnie, czy się rozplacze; wreszcie odszedł w kąt i jęknął: „Noo, g...arz z żółtą brodą!” Nikt chyba dla Wyspiańskiego nie znalazł równie oryginalnego określenia; a był w tym i żal, i czułość, i nawet uznanie.

Tak, ten ciężki kształtem a lotny myślą i miłością brzuchacz był prawdziwym Arielem radosnej wiedzy o sztuce. Budził naturalny postrach w kalibanie, którym był krytyk „Nowej Reformy”, Władysław Prokesch⁴⁵. Nicość Prokescha miała coś apokaliptycznego; to był na swój sposób fenomen. Przez trzydzieści lat z górą był sprawozdawcą literackim, teatralnym, malarskim i muzycznym. Gdyby zebrać razem — szalona myśl! — wszystko, co napisał, złożyłaby się cała biblioteka. Pomagała mu w tej pracy absolutna ignorancja. Bąki, które strzelał, były stałą radością artystów. W recenzji z *Mandragory* potrafił pisać: „p. Machiavel”, w przekonaniu, że krytykuje współczesnego autora. Wyrobił sobie specjalny słownik frazesów, które nie znaczyły nic, a których można było użyć do wszystkiego, jak na przykład: „uwypuklić nieprzeciętne walory owiane sentymentem”, itp. Wynałazł sposób „asekurowania się”, polegający na tym, że jedna połowa zdania przeczyła drugiej. Ten krytyk, piszący parę dziesiątków lat w dużym piśmie liberalno-postępowym, wciąż zwalczał wszelką „modernę” a chwalił zbożne tendencje. Chwalił Rostanda⁴⁶, że „otworzył szarą przędzą pleśni od dawna zasnutę okno i wpuścił przez nie powiew świeżych prądów po stęchliźnie szpitalnej jaką daje literatura modernistyczna”; chwalił Bełcikowskiego „swojski obrazek życia narodowego skreślony ręką zamilowaną w przeszłości a piszącą sercem” etc. Z formulek jego ułożył Nowaczyński *Vademecum* dla krytyków, pod tytułem *Maty Prokesch*. Najzabawniejsze bąki strzelał w muzyce, której terminy najwięcej mają ścisłości; nie da się np. słów „chromatyczny” itp. używać po omacku. Fachowi muzycy robili sobie zabawę, przysiadając się na koncercie do Prokescha i podsuwając mu brednie, które na drugi dzień z radością czytali w jego recenzji.

Przez czas działań Stanisławskiego Prokesch przycupnął nieco. Ale oto rzecz godna uwagi, niemal symboliczna. Grubas Stanisławski umarł bezdzietnie; cienki jak tyczka Prokesch miał ośmioro dzieci. I to chuchro, które — zdawałoby się — wiatr przewróci, przetrwało wszystkich; Witkiewicza, Stanisławskiego, Pawlikowskiego, Wyspiańskiego, wszystkich. Doczekał się swojej apoteozy, swego jubileuszu (te nieopisane krakowskie jubileusze!). I ci sami malarze, którzy dwadzieścia lat wprzód kwalifikowali jego działalność w słowach najbardziej... malowniczych, teraz, sami doszedłszy fazy, w której budzi się potrzeba wzajemnej wyrozumiałości i pobłażania, zaczęli rozumieć praktyczność i wygodę instytucji-Prokescha. I urządzili mu jubileusz, i wprowadzili go pod ręce, i mieli do niego mowy. Tylko *enfant terrible* ówczesnego Krakowa, Feliks Jasiński⁴⁷, zamącił tę uroczystość felietonem, w którym zestawiał najslawniejsze bąki Prokescha, między innymi

⁴⁵krytyk *Nowej Reformy*, Władysław Prokesch — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Maty Prokesch* (rys. L. Wyczółkowski, z „Liberum Veto”). [przypis edytorski]

⁴⁶Chwalił Rostanda, że „otworzył szarą przędzą pleśni od dawna zasnutę okno i wpuścił przez nie powiew świeżych prądów po stęchliźnie szpitalnej jaką daje literatura modernistyczna” itd. — Cytaty te przepisuję dosłownie z książki Kotarbińskiego *W służbie poezji i sztuki*, gdzie przytoczone są zupełnie poważnie... Poczywiu Józefek! [przypis autorski]

⁴⁷*enfant terrible* ówczesnego Krakowa, Feliks Jasiński — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Feliks Jasiński*, zwany *Manggha*. [przypis edytorski]

ową sławną recenzję z *Wesela*⁴⁸, gdzie krytyk wykladał myśl utworu jako zachętę dla inteligencji, aby się zbliżała do ludu, a „choć nie brak przy tym małych dysonansów, całość kończy się wesołym oberkiem”. — „Nie miałbym ostatecznie nic przeciw tej koncepcji — dworował sobie Jasiński; jedno mnie tylko niepokoi, mianowicie, że p. Prokesch był równocześnie krytykiem muzycznym”.

W owej chwili Kraków, pod znakiem wojen, a zwłaszcza aprowizacji, znów miał co innego na głowie i nie przywiązywał znaczenia do takich sporów. Ale walka między Arielem a Kalibanem jest wieczna...

„NA POCZĄTKU BYŁA CHUĆ”...

Lubię, kreśląc te wspominki, zaglądać do listów Żeromskiego pisanych z Krakowa do narzeczonej. Bawią mnie te konfrontacje wrażeń. Otóż czytam pod datą roku 1892:

„Zapoznałem się z powieściopisarzem Sewerem. Ten ostatni jest już starowinką, ale krzepkim jeszcze i trzymającym z młodymi... Spotykamy się, i gadu gadu. Jest to taki gaduła, że trzeba na ulicy zmiatać przed nim, gdy się nie ma czasu, bo gotów godzinkę przetrzymać i poobrywać guziki u palta, tak je kręci. Złoty pierniczek!...”

Uśmiechnąłem się mimo woli, kiedy to czytałem. Bo Sewer miał wtedy lat 52, a historia literatury — Feldmana czy Potockiego — podkreśla młodzieńczą świeżość, jaką zachował do końca. Ale mógł robić na kimś to wrażenie. Tak ludzie postarzali się wówczas dobrowolnie, charakteryzacją, strojem, wzięciem. Kto znał Sewera powierzchownie, ten mógł w istocie myśleć: „pan Jowialski”. Pan Jowialski płatający niewybredne figle i psoty, potrzebujący ciągłego gwaru, wciąż głodny okazji do śmiechu, bawiący się bez końca jednym konceptem. To był Sewer „popołudniowy”. Ale był i Sewer „poranny”, jeden z najpracowitszych literatów w Polsce, który regularnie kropił swoich sto czy dwieście wierszy dziennie, zachowując do końca niezmeńczoną wenę opowiadania, artysta wrażliwy na wszystkie kwestie i prądy, chwytny, który za łatwo może czasem, ale w lot, żyjący po koleżeńsku a zarazem po ojcowsku z młodymi, nie przestraszający się żadnej ich ekstrawagancji.

Kiedy skończył swój dzień pracy, Sewer puszczał głowę luzem. Wówczas bawił się byle czym, chodził, gadał, mącił wodę, świntuszył sobie z sarmacka i bardzo niewinnie, zaczepiał nieznanomych, pisał z byle powodu do przyjaciół listy zrywające znajomość, ale zapominał o tych listach zaraz po ich wysłaniu...

Szedłem raz z Sewerem ulicą; idzie naprzeciwko nas jakaś obca pani z córeczką i woła na nią: „Andziu, nie oddalaj się! — ...Od trzody, mówiła stara owca do owieczki młodej”, wydekłamał jej Sewer prosto w twarz, ukłonił się i odszedł, zostawiając paniusieńkę w osłupieniu. To próbka jego zabaw. Czy nie jowialszczyzna?

Ten pan Jowialski miał swoją nieodłączną panią Jowialską, przezacną panią Marię Maciejowską. Podobnie jak *Sewer* (to był jego pseudonim; nazywał się Ignacy Maciejowski), i żona jego wyszła ze sfery ziemiańskiej. Młoda jeszcze jej twarz była dosłownie pomarszczona ze śmiechu. „Co ten Sewer nie wymyśli”, powtarzała krztusząc się od śmiechu i kręcąc wiecznego papierosa. Ale zajrzyjmy znów do Żeromskiego; „Stary Sewer zawsze z żoną pisze i przerabia”... To może przesada; ale w istocie Sewerowa była dzielną pomocnicą męża, była duszą tego domu, gdzie przez wiele lat zbierali się na codziennej popołudniowej herbacie Asnyk, Wyspiański, Reymont, Miciński, dwaj Tetmajerowie, Malczewski, Wyczółkowski, Kamiński, Starzewski, Górski, Wysocki, i cała czereda innych. Cóż to był za miły, uroczy dom, te trzy pokoiki na drugim piętrze przy ulicy Batorego nr 6, chwilami przypominające dom wariatów! Sewerowie byli tak zrośnięci z sobą, że, kiedy roztargnionego Sewera pytano o zdanie o jakiejś książce, pierwszym jego odruchem było zwrócić się do swojej generalnej sekretarki: „Maria, czy ja to czytałem? — Czytałeś. — Podobało mi się? — Podobało”. I dopiero wtedy Sewer odpowiadał: „Czytałem, świetne!”.

Figlarstwo Sewera objawiało się na przeróżne sposoby. Koperty nie zaadresował, aby nie poczynić jakichś psotnych dopisków! Słowna była historia jego wikarego w Dołędze

⁴⁸zestawił najślawniejsze baki Prokescha, między innymi ową sławną recenzję z *Wesela* — Egzemplarz „Nowej Reformy” z ową słynną recenzją zniknął tak doszczętnie, że nie ma go podobno nawet w Bibliotece Jagiellońskiej. [przypis autorski]

(Sewer pół życia gospodarował i do końca zachował ścisły kontakt ze wsią), którego władze duchowne przeniosły w drodze karnej, za taki adres skreślony przez Sewera: „Wielebny ksiądz X., wielbiciel Marii, ale nie Boskiej, tylko Sewerowej Maciejowskiej”. Jeżeli jaki „badacz” weźmie się kiedy naukowo do jego korespondencji, może dojść do fantastycznych wniosków. Zaczęto Sewera, najprzywiązanego małżonka, pomówić co najmniej o — erotomanie. Nic mu nie znaczyło w liście o charakterze czysto towarzysko-przyjacielskim dać nagłówek taki:

„Najdroższa! — za mało! Ukochana! — Za mało! Jedyna! — Nareszcie”, tak jak nic mu nie znaczyło zakończyć np. tak: „Całuję *ręce!* *wyrażnie* i głośno wołam r-ę-c-e! Przywiązany, oddany, zakochany Sewer”, albo „*Całuję wszystkie okrągłości od a do z*”...; albo jeszcze gorzej; — po czym oddawał najspokojniej pióro żonie, aby się dopisała. Ten stary dzieciak miał tak ustalone przywileje, że byłoby szczytem śmieszności w Krakowie obrazić się o cokolwiek na Sewera. Wszystko składało się na tę bezkarność, i wcześniej posiwiałe włosy, i fama emisariusza z 63-go roku, emigranta, autora świetnych *Szkiców z Anglii*, i powszechna świadomość, że ten figlarz jest rozumnym i najlepszym człowiekiem.

Mam w ręku kilkadziesiąt listów Sewera pisanych do Elizy Pareńskiej, żony znakomitego lekarza i profesora, z której domem był w serdecznej zażyłości. Cały Sewer odbija się w tych listach. Wciąż kimś się opiekuje, kogoś ratuje, dla kogoś kwestuje. To kupuje imieniem adresatki obrazek od młodego malarza, to szturmuje przez nią do bogatego kołtuna o stypendium na lekcje dla młodej adeptki sceny; wciąż przejęty czyjąś biedą, czyimś talentem, ufny, życzliwy wszystkim i wszystkiemu, pełen optymizmu, zachowujący humor w drobnych i większych codziennych kłopotach. Bo opierając swój byt na pracy literackiej, zawsze zawisłej od kaprysów „rynku” i opłacanej nieregularnie, mimo to Sewer miał otwarte serce i pugilares dla innych.

Oto próbka ksiąg handlowych Sewera, wyjęta z listów do pani Elizy, która też była po trosze domem bankowym „Młodej Polski”:

„Włodzio nie namalował portretu, więc mi nie oddał 100 złr., Józio Wolff nie odsyła 300 rubli, Skiwski 800 odda dopiero po 15-tym, X... nie oddał 40, zatem proszę na tydzień lub dwa pożyczyć mi 100 złr., jeśli łaska...”

Przez szereg listów ciągną się projekty jakiejś wycieczki do Włoch, głównie dlatego, aby zawieźć tam młodego literata, którego talent potrzebowałby wrażeń. Koszt wyprawy do Rzymu oblicza Sewer na 250 reńskich na głowę (sielskie czasy!), czeka tylko na pieniądze z *Ateneum*. Ale to marzenie o miesięcznym wytchnieniu okazało się zbyt wygórowane, bo już na drugi dzień pisze: „wczoraj podany przeze mnie projekt na Rzym upadł!... Na Rzym mamy za mało pieniędzy; wraca projekt Wenecja i do domu. Na Wenecję potrzeba 120 guldenów na głowę i jedziemy tylko na dwa tygodnie”.

Są w tych listach zabawne ploteczki literackie:

„Dziękuję za *Krzak dzikiej róży* Jasia. Są tam rzeczy prześliczne, nastrojowe i świeże, aż pachnie górskim powietrzem i kosodrzewiną. *Na wzgórzu śmierci* silne, tylko ta dusza głupia, która nic nie robi, tylko oddaje się orgii zmysłowej z Lucyperkiem — a cóż za wielkie rzeczy mogłaby mówić, gdyby umiała! Gdyby Jasia (Kasprowicza) było na to stać...”

To znów o czym innym:

„Przyjechał tu do nas Włodzio Tetmajer⁴⁹ i zabawne rzeczy opowiada o konkurach Lucka o rękę Jagi w Bronowicach małych. Jak Lucek lata boso, z cwikiem na nosie, jak okopuje buraki, wiąże snopy, jak się umizga, jak jest czuły, sentymentalny itd., itd., z humorem opowiada a wybornie robi Lucka, jego ruchy — jego miny. — Przy tym bardzo lubi Lucka i śmieje się mówiąc, że dla mnie na listy przybył mi nowy tytuł dla niego: „szwagier Rydla”... I ja tak będę adresował. Ale Rydelek Lucek zrobił nam niespodziankę i zaimponował!!!!... Lubię go za to bardzo!”

A ta ploteczka, czy nie kapitalna? Sewerowie żyli w bliskiej przyjaźni z żoną głośnego filozofa-mistyka, profesora Lutosławskiego. Otóż Sewer referuje:

„Pisała L.....a, że 44 już w drodze, tylko nie przez nią. Znalazł Lutus podobno na Wołyniu matkę „cudzoziemkę”, która pozwoliła na to, aby z niej (i Lutusia) przyszedł na

⁴⁹Przyjechał tu do nas Włodzio Tetmajer — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Włodzimierz Tetmajer (rys. S. Wyspiański). [przypis edytorski]

świat a imię jego 44. Skądże Lutuś jest taki zarozumiały, że to on tylko może być ojcem 44-ech? Na to trzeba być wariatem, dziwię się tylko tej, którą znalazł”...

Szczegół ten z tak autentycznego źródła jest niezmiernie ciekawym przyczynkiem do psychologii sekt mistycznych. Uparcie pokutuje ustna tradycja, wedle której Towiański miał starać się Mickiewiczowi o matkę dla przyszłego geniusza; w tym samym czasie *Ojciec-Wiekuisty* saint-simonistów, Prosper Enfantin, wędrował ze swymi uczniami do Egiptu, aby tam sobie szukać matki dla mesjasza...

„Lutuś” — jak go nazywa Sewer — toż to znowu cała karta dawnego Krakowa, i jakże charakterystyczna! W owej bujnej epoce, naprzeciw „czarnym mszom” Przybyszewskiego szerzy się magia biała: wszystkie sale są za ciasne, aby pomieścić słuchaczy mistrza Wincentego; musi przemawiać na błoniach. W przepelnionej sali Teatru ludowego, sfanatyzowani mężczyźni i kobiety ślubują poczwórną wstrzemięźliwość. Czyż nikt nie napisze historii *Elsów* krakowskich? Ale trzeba, aby to był ktoś mający poczucie humoru. Dziwne maskarady urządzi czasem bożek Eros...

Asceta

Byli i inni apostołowie. Pamiętani dra Augustyna Wróblewskiego, fanatyka czystości. Z każdego słowa jego prelekcji czuć było, jak jest opanowany demonem płci. Znikł gdzieś nagle, zdaje się że w czeluściach jakiegoś domu zdrowia.

Wszystko było wówczas w fazie wrzenia, nawet antyalkoholizm. Miał swój okazowy egzemplarz: był nim stolarz Ligęza, stary pijak, który został abstynentem. Wyleczony z zastarzałego nałogu, demonstrowany tryumfalnie po wszystkich zjazdach i ceremoniach, opowiadał historię swego nawrócenia, jak pił, jak przestał pić, etc. Niestety, od czasu jak przestał pić, biedak zramolał zupełnie. Otóż raz, w największej sali uniwersyteckiej, tzw. *sali Kopernika* był odczyt młodej studentki na temat „etyki płciowej”; po odczycie dyskusja. Pierwszy prosi o głos — stolarz Ligęza. Zaczyna kręcić swoją katarynkę: jak pił, jak przestał pić... Dłuższy czas dają mu mówić, w końcu jednak przewodniczący przerywa mu i prosi, aby się trzymał ściśle tematu, którym jest (z naciskiem to zaznacza) *stosunek do etyki płciowej*. Stolarz Ligęza zafrasował się wyraźnie: „E, tego to już tam...” — machnął z wymownym zniechęceniem ręką i usiadł wśród homerycznego śmiechu sali. Powaga dyskusji prysła.

Ale wróćmy do listów. Jeszcze jakiś list Sewera, wcześniejszy. Data: 1898.

„Męczyłem się z »Życiem« i nareszcie odstąpiłem go Przybyszewskiemu, bo to jego rzecz, straciwszy na nim 700 złr., lecz cieszę się, że się pozbyłem — mam wolną głowę i swobodną myśl... Męczyłem się z dekadentami wściekle...”

Prawda! Oto charakterystyczny epizod, który trzeba było tu przypomnieć, skoro mowa o przewartościowaniu dawnego Krakowa. Ten stary powstaniec przejmujący na swoje barki organ najmłodszej Polski po to, aby go wiernie oddać w ręce piewcy „nagiej duszy”, to ma swoją pikanterię. Miał rację Żeromski, mówiąc, że Sewer „z młodymi trzyma”! Kiedy „Życie”⁵⁰, w pierwszej fazie bytu, nie mogło wydychać przy swoich 400 prenumeratorach i miało nieodwołalnie upaść, właściciele jego złożyli je w ręce Sewera. On ma stosunki (mówili), wydebi może jakieś pieniądze. Sewer⁵¹ wziął się najofiarniej do dzieła. Wyłożył swój literacki grosik, wykupił „Życie”, redakcję oddał Arturowi Górskiemu, sam uczynił się „wielkim jałmużnikiem” pisma. Kogo on nie naciągnął na to „Życie”! Znów czytam w liście: „Szczepanik przysłał 500 zł., Badeni marszałek 200, może co Wyczół uezbiera w Warszawie. Za to znowu zaczynają krzyczeć, że »Życie« jest nudne i bezbarwne. Kazio Skrzyński powiada, że to organ księdza biskupa Puzyny. Trudno wszystkim dogodzić”.

Przemęczył się Sewer najgorsze letnie miesiące; wreszcie, kiedy w jesieni 1898 zjechał do Krakowa Przybyszewski, Sewer oddał mu pismo. Było coś bardzo ładnego w sposobie, w jaki traktował Sewer swój depozyt i swoją rolę. Przybyszewski wziął nie tylko „Życie” — ale zabrał Sewerowi połowę codziennych herbacianych gości. Za silna była fascynacja na młodych: „Przybysz” lał do herbaty trzy czwarte koniaku, takiej konkurencji „herbaciarnia” kochanej Sewerowej nie mogła wytrzymać.

Literat, Alkohol

⁵⁰„Życie” — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Na początku była CHUĆ...* (rys. E. Muncha z „Życia” Przybyszewskiego). [przypis edytorski]

⁵¹Sewer — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Sewer Maciejowski* (portret pośmiertny Jacka Malczewskiego). [przypis edytorski]

Sewer pogodnie zniósł tę dezercję. Wrażliwy na wszystkie zjawiska, umiejący przy tym ze wszystkiego wycisnąć trochę zabawy, z ciekawością przyglądał się, co się dzieje w nowym „Życiu”, jak na kartach niedawno tak spokojnych i zbożnych wykwitają upiorne wizje Muncha, jak rozbrzmiewa dźwiękiem organów synagoga szatana, jak „Msza za umarłych” lka wersetami nowej ewangelii płci. Czytał to wszystko stary Sewer (wówczas miał już pod sześćdziesiątkę), chodził po pokoju z rękami założonymi w tył i powtarzał swoim nosowym głosem pierwsze zdanie poematu Przybyszewskiego: „*Na początku była CHUĆ*. Tak, tak, na początku była chuć. Prawda, Maciejowska?” A Sewerowa parskała krótkim śmiechem i mówiła: „Oj, ten Sewer, ten Sewer, co on nie wymyśli!”.

FORTEPIAN STACHA

Przeczytałem drugą część *Moich współczesnych (Wśród swoich)* Stanisława Przybyszewskiego. To znów owe czasy krakowskie, na które patrzałem z bliska młodymi oczami. Sam chciałem o nich pisać, zacząłem nawet szkic pod tytułem *Scherzo Przybyszewskiego*, ale później, zajęty czym innym, zarzuciłem to pisanie. Może trzeba by go dokończyć? Tym bardziej, że sam Przybyszewski desygnuje mnie niejako testamentem na dziejopisa „tak zwanej (powiada) Młodej Polski”. — „Nikt inny prócz niego, Boya, nie byłby więcej do tego powołany”... — mówi w swojej książce. Rzecz zastanawiająca, że historię Młodej Polski, stale aż do przesady uderzającej w najgórniejsze akordy, on sam, Przybyszewski, który nie znał innego tonu prócz dytyrambu, przekazuje — humoryście... I czemu mnie? W dobie gdy m przebywał ze „Stachem”, nie byłem ani Boyem, ani literatem, byłem w istocie, jak pisze o mnie, studentem medycyny, „zgrzywającym się całymi nocami w karty w niekoniecznie dobrym towarzystwie i w niekoniecznie dobrych lokalach”; nie rozmawiałem z nim nigdy o literaturze, w ogóle rozmawiałem z nim niewiele... Ale dość często, na różny temat, spoglądaliśmy sobie w oczy. Ta wymiana spojrzeń stała się dla mnie przygodą, która zaważyła na moim życiu, a dla Stacha⁵² musiała też być czymś, co mu utkwiło w pamięci, skoro, po paru dziesiątkach lat, w ciągu których straciliśmy się z oczu zupełnie, pisze w tych nazbyt zaszczytnych dla mnie i jak zawsze przesadnych słowach:

„Jest jedyny człowiek w Polsce, który by mi tę zagadkę rozwiązał, zagadkę nie smutku tego wszystkiego (*„tristesse de tout cela”*), ale zagadkę bajecznego humoru tego wszystkiego, godnego pióra jakiegoś Gogola o bardzo wysokiej kulturze, posługującego się na granitowym kole wyostrzonym skalpelem, z jakim się tylko wysoce dyskretny artysta, obdarzony darem śmiercionośnej, bo delikatnej, sceptycznej, a zarazem boleściwie kochającej ironii obchodzić umie: Boy-Żeleński...”

I może to nie jest bez głębokiej racji, że humoryście przekazał sekret swego życia. Bo Przybyszewski, mimo że w pismach swoich — poza osławionym „hehe” — tego nie ujawniał, miał diabelskie poczucie humoru. Otóż uderzające jest, że życie tego poety, udręczone, tragiczne, zasłane trupami, było zarazem ciągłą groteską, znaczyło się pasmem najkomiczniejszych anegdot; było, niemal do końca, jakąś makabryczną farsą, która wciągała w grę całe otoczenie. Czemu, jak, przez co — gdzie indziej⁵³ starałem się to wytłumaczyć. Dziś chcę skreślić jedynie parę słów na marginesie jego książki, przy której czytaniu koło każdego zdania snuje mi się jakiś komentarz, jakieś przypomnienie, często sprowadzające mi uśmiech na wargi.

„Na samym wstępie (mówi Przybyszewski, opisując swój przyjazd do Krakowa), zastanowił mnie jeden człowiek — przystojny, starannie ubrany, przystanął nagle przede mną i powiedział jednym tchem: »Byłbym szczęśliwy, gdybym był cielakiem, z którego skóry pańskie buty wyprawione«. Przez chwilę cośkolwiek zgłupiałem, ale nie przeczę, że byłem wzruszony tą przemową...”

To był, w istocie — mimo ekscentrycznej formy — szczery wyraz uwielbienia, z jakim nasze pokolenie powitało Przybyszewskiego w Krakowie. A pierwszym tym holdownikiem był nie jakiś chłystek, ale pan Zdzisław Gabryelski, meloman, filozof i oryginał,

⁵²Stach — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Przybyszewski* (Rys. S. Wyspiański). [przypis edytorski]

⁵³Przybyszewski (...) miał diabelskie poczucie humoru. Otóż uderzające jest, że życie tego poety (...) było, niemal do końca, jakąś makabryczną farsą, która wciągała w grę całe otoczenie. Czemu, jak, przez co: gdzie indziej starałem się to wytłumaczyć — *Ludzie żywi*. [przypis autorski]

zarazem właściciel największego w Krakowie składu fortepianów. Zdaje się nawet, że, wymawiając te słowa, ukląkł, czy chciał uklęknąć. Było to w letnim teatrzyku, na popularnej wówczas w Krakowie *Królowej Przedmieścia*. Z teatru zaprosił ów Gabryelski cygańską kompanię do siebie. Z pewnością w całej Europie nie znalazłoby się piękniejszego miejsca dla upicia się, niż historyczny gmach Krzysztoforów, gdzie w szeregu sal stały szeregami dziesiątki fortepianów, a w nich lśniły szeregami czarne na przemian i białe klawisze. Pomyślcie tylko, jak to wszystko zacznie się w oczach dwoić, troić, giąć w fantastyczne kształty, wibrować, tańczyć, chichotać... Okna szeroko otwarte na cudny Rynek krakowski, muzyka płynie het, het, aż po mogiły Krakusa i Wandy, ukochane preludium *A dur* splywa się z trąbką mariackiego hejnału, wódkę przepija się szampanem a zagryza koniakiem, serce wzbiera bezgranicznym szczęściem powrotu na polską ziemię, a szczęście to ciśnie się na usta boskim refrenem Richarda Dehmela; *Noch eine Stunde, dann ist Nacht — Trinkt bis die Seele überläuft...* Czyż ta noc nie pozwalała sądzić, że Kraków to — nareszcie! — kraina czystej poezji, znaleziona po tylu wędrówkach?

Nic dziwnego, że Przybyszewski wpadł w istny szal zachwyty, a entuzjazm jego miał w owej epoce nieodpartą zaraźliwość. Nad ranem Gabryelski, wciąż na klęczkach, ofiarował mu uroczyscie, przy świadkach, najpiękniejszego koncertowego Steinwaya. Przespawszy się, handlowiec ten musiał przechodzić ciężkie chwile, ale słowo się rzekło! Wprawdzie, między słowem a czynem, Steinway zmienił się w zgrabnego czeskiego Petrofa, ale Petrof w istocie zajechał przed mieszkaniem Przybyszewskiego, skoro mieszkanie to poecie znaleziono. Znamienne jest, że pierwszym meblem, który posiadał Stach, był fortepian; wśród dokładnie puściutkich ścian błyszczał wspaniale. Postać Gabrielskiego urosła do wyżyn krakowskiego Medyceusza.

Stolik Przybyszewskiego w kawiarni był obłożony. Cisnęli się doń wszyscy niby do twórcy jakiejś nowej religii, on zaś najchętniej przygarniał maluczki. W liczbie tych błogosławionych maluczki i ubogich duchem, znalazł się młody aktor Ankiewicz, który w owej *Królowej Przedmieścia* grał rolę *Kantka*. Stach pokochał tego Ankiewicza, był dla niego bardzo dobry, lubił słuchać jego naiwnych zwierzeń. Strapieniem Ankiewicza — który zresztą miał przed sobą ledwie kilka miesięcy życia — było to, że nie posiada wykształcenia; biedaczysko ten, suchotnik, alkoholik, głodomór, miał w istocie wzruszającą pasję kształcenia się, którą zaspakajał w arcykomicznych warunkach. Przejęty zabobonną czcią dla nauki, czytywał — jak często aktorzy-samoucy — co najpoważniejsze dzieła, ekonomię polityczną etc.; mieszkał zaś z kochanką, prostą i pospolitą dziewczyną, która nie mogła wręcz znieść tego czytania. Przybyszewski zaśmiewał się do łez, słuchając opowiadań Ankiewicza, jak, leżąc z nią w łóżku (mieli tylko jedno łóżko), chce czytać ekonomię polityczną, a ona drze mu książkę i rzuca w kąt, lub na złość gasi lampę. Potem aktorzyna (który, czując po aktorsku sukces swoich wynurzeń, zaczął się po trosze „zgrywać”), mówił o swojej matce, ubogiej kobiecie, która go z trudem wychowała, która jest bardzo muzykalna i całe życie cierpiała nad tym, że nie ma fortepianu. Teraz biedaczka jest bardzo chora, pewnie niedługo umrze... Serce Stacha wezbrało współczuciem: chora matka, która nie ma fortepianu! On, który by nie mógł sobie wyobrazić dnia bez muzyki, odczuwał nieznośną mękę za matkę Ankiewicza, o niczym nie mówił, tylko o fortepianie dla matki Ankiewicza. On, który nigdy nie miał zapewnionego na parę dni naprzód obiadu i któremu w domu brakło najpotrzebniejszych sprzętów, zaczął w ubożuchnym Krakowie agitować za... składką na fortepian dla matki Ankiewicza, której nikt nie widział na oczy, która może w ogóle nie istniała? Rzecz naturalna, że oczy Stacha zwracały się pytająco, potem z niemym wyrzutem, a wreszcie z rosnącą irytacją w stronę Gabryelskiego. Jak to! ten człowiek ma w swoim składzie ze sto fortepianów, a cierpi, aby matka Ankiewicza nie miała fortepianu? Wówczas mogłem sprawdzić głęboki sens myśli, że łatwiej jest wielbłądowi przejść przez ucho igielne, niż bogaczowi dostać się do królestwa niebieskiego. Z golcem zawsze można mieć jakieś złudzenia: dałby, gdyby miał; ale tutaj fakt był jasny, oczywisty: ma na składzie sto fortepianów, a odmawia biednej wdowie jednego. W ewangelicznym pojmowaniu świata, jakie zawsze cechowało Przybyszewskiego, człowiek taki był zgubiony. Gwiazda *medyceusza* zaczęła blednąć; coraz częściej koło jego nazwiska bzykał epitet „świnia”. Zeszły się z tym i inne tarcia podobnej natury, o których gdzieś opowiadałem, dość że zakończyło się heroiczną sceną, gdy Stach, podrażniony jakimś przycinkiem, w nocy, na Rynku, zrzucił z nóg buty pożyczone od Gabryelskiego,

nie chcąc zachować nic od „tego człowieka”, i w skarpetkach dumnie powędrował do domu.⁵⁴ Gabryelski, jako dobry handlowiec, musiał zrobić bilans sytuacji. Stracił najpiękniejszego Petrofa, dołożył sporo w gotowiznie, i za to wszystko okrzyczano go — Bóg widzi, że niesłusznie — skąpcem, brudasem i świnią. Nie mógł tego strawić, zawrzał zimnym gniewem i powziął decyzję. Świnia to świnia. Jednego dnia, gdy w domu Stacha było pełno i gwarno, zajęła przed bramę platforma. Wszedł Gabryelski, a za nim czterech tragarzy. Obecni stężeli w oczekiwaniu, nikt nie przywitał się z nim, nikt nie wyrzekł słowa, wszyscy patrzyli w milczeniu: Gabryelski skinął dłonią, czterej tragarze załadowali Petrofa i znikli ze swoim ciężarem. Scena ta miała coś widmowego: *Maska czerwonej śmierci* Edgara Poe!

Na drugi dzień w opustoszałym salonie znalazł się inny fortepian, wypożyczony z konkurencyjnego składu przy pomocy „podatku narodowego”, i muzyka znów brzmiała bez przerwy. Gabryelski, który szczerze uwielbiał Przybyszewskiego, cierpiał męki, żałował swego kroku, chodził nocami pod okna słuchać tej muzyki jak dusza wygnana z raju, ale ambicja nie pozwalała, stosunki nie poprawiły się nigdy.

Dziwny to był człowiek ten Gabryelski. Kiedy się nad nim po latach zastanawiam, nic o nim nie wiem. Coś w nim musiało być niewyżytego, zahamowanego. W ówczesnych naszych stosunkach, które tak dotkliwie zubożały sferę działania każdego człowieka, tak ciasne granice zakreślając możliwościom i energii, pełno tłukło się takich niewyładowanych talentów, wokacyj, może nawet zbroceń, które dziś, tak czy owak, znalazłyby swoją drogę, a które wtedy tylko męczyły swego właściciela. On nie umiał się uporządkować z samym sobą. Student filozofii niemieckich uniwersytetów, wydał małą broszurę pt. *Czym filozofia jest a czym będzie*, którą zdemaskowano jako dziecinny plagiat z popularnego niemieckiego podręcznika. W życiu lubił wygłaszać paradoksy, kryć histeryczny niemal entuzjazm i chorobliwą nadczułość pod maską zimnego Anglika, epatować oryginalnością. Ubierał się znakomicie, z dyskretnie ekscentryczną elegancją. Przez kilka lat miał burzliwy stosunek z głośną aktorką: przywiedziona do rozpacz jego angielską flegmą, artystka chwyciła raz zapaloną lampę (naftową) i tą lampą wypędziła go w nocy w koszuli na schody. Gabryelski zadzwonił do pierwszych drzwi z brzegu i przedstawił się zdumionemu gospodarzowi najspokojniej w świecie: „Jestem Zdzisław Gabryelski, właściciel składu fortepianów, czy nie mógłby mi pan pożyczyć na chwilę spodni?”

Innym razem, z tą samą, widocznie zbyt wrażliwą artystką, w najbardziej ożywionym momencie czułości Gabryelski zastygł, znieruchomiał i rzekł sucho: „Przepraszam. Albo pani, albo ja. Kobieta powinna być bierną”. Jak takiego nie wyróżnić lampą? Kiedy go ktoś odwiedzał po raz pierwszy, Gabryelski prowadził gościa do wykwintnego męskiego buduaru, gdzie na półce stało kilka słoików z poronionymi ludzkimi fetusami. „To moje dzieci”, objaśniał bardzo naturalnym tonem w odpowiedzi na pytające spojrzenie gościa. I podobno była to prawda!! Gdy objął po matce ów skład fortepianów, umiał rozwinąć wielki rozmach i talent handlowy, którym jednak ciasne waruneczki Krakowa zakreślały granice. Bądź co bądź, zdołał sprawić przewrót w lokalnym handlu, pierwszy forsując czeskie fortepiany w miejsce wyłącznie wpród panujących niemieckich. W kilka lat potem — już po wyjeździe Przybyszewskiego — Gabryelski znalazł nowy przedmiot zapalu: pianole, którą wówczas zaczęto rozpowszechniać. Reklamował pianole, sprzedawał pianole, wciskał ludziom na raty pianole, sam grywał całymi nocami na pianoli. I znów było lato, przez szeroko otwarte okna Krysztoforów co noc płynęła na Rynek krakowski kaskada tonów: to Gabryelski opętańczo, niestrudzenie, rznął na swojej pianoli. O którejkolwiek godzinie nocy było wyjść na Rynek, zawsze słyszało się tę muzykę, która, nie wiadomo czemu, miała coś upiornego. Jednego dnia, nad ranem, nuta się urwała — długa cisza — i rozległ się strzał. W gabinecie z fetusami znaleziono Gabryelskiego z przestrzeloną czaszką martwego na kanapie.

Przybyszewskiego, jak rzekłem, już dawno w Krakowie nie było. Byłby ocenił tę scenę ze znawstwem smakosza.

⁵⁴Stach, podrażniony jakimś przycinkiem, w nocy, na Rynku, zrzucił z nóg buty pożyczone od Gabryelskiego, nie chcąc zachować nic od „tego człowieka”, i w skarpetkach dumnie powędrował do domu. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Dom (róg ul. Siemiradzkiego i Karmelickiej), gdzie na parterze mieszkał w Krakowie w r. 1898/9 Przybyszewski. [przypis edytorski]

„ZNASZ-LI TEN KRAJ...”

Oto melodia, która mi się przyplątała mimo woli i która mnie prześladowa od chwili, gdy zamierzyłem dalej snuć swoje wspomnienia na marginesie *Moich współczesnych* Przybyszewskiego. I widzę bardzo wyraźnie taką scenę. Świt, filująca lampa dogasa, okno balkonu otwarte na ogród, z którego wnika chłód poranka i ćwierkanie ptaszków, Stach śpi głęboko w fotelu, cała jego gromadka, z zielonkawymi twarzami, kipi porozkładana, gdzie tam któremu padło, a w środku, pod stołem, leży młody medyk Szyszka, muzyczny jak cygan, i rżnie może od godziny na skrzypcach *Znasz-li ten kraj* Moniuszki. Gra leżąc z głową wspartą o pustą flaszkę, i raz po raz trąca smyczkiem o blat stołu, co oryginalnie rwie na strzępy tę płynną melodię, bogacąc ją kaprysem niespodzianek. Obok mnie Ludwik Janikowski, ze swoją genialną trupią czaszką, zanosi się od płaczu siedząc na podłodze. Zdaje się, że popłakujemy wszyscy, ale on szlocha, ryczy... A Szyszka gra i gra, aż wreszcie zmęczona ręka grajka wypuściła smyczek, zrobiło się cicho. Janikowski siorbał tylko nosem, i tylko ćwierkanie ptaszków i chrapanie Stacha...

Dekadent, Pijaństwo

I ta melodia snuje mi się wciąż w głowie, gdy czytam te wspomnienia Stacha z krakowskich czasów. Szczególna książka, mimo że pisana tak niedawno, ledwie przed kilku laty, robi wrażenie wykopaliska, w którym zachował się dzień wczorajszy niby odcisk muszli w kamieniu. Bo Przybyszewski nigdy nie wyszedł z kręgu pojęć, o które donkiszocił się w swojej młodości; wszystkie przemiany, zdarzenia, spłynęły po nim bez śladu; dziś jeszcze, z kart tej książki gotów by mówić o „nagiej duszy”, o „absolucie”, o sztuce wolnej od nakazów społecznych, etc. Jeszcze w tych wspomnieniach przeżywa wszystkie swoje *confiteor* i swoje, przeważnie imaginacyjne wojny z „mydlarzami”. Dzisiejszy czytelnik niełatwo zrozumiałby urzeczenie, jakie to wszystko mogło wywierać; jeszcze mniej by zrozumiał, gdyby wziął do rąk stary rocznik „Życia” — dziś rzadkość antykwarska — i odczytał w nim wszystkie owe szumne manifesty. Trzeba by to wszystko wymoczyć w spirytusie i podłożyć pod muzykę.

Alkohol

Istotnie, mówić o oddziaływaniu Przybyszewskiego, nie mówiąc o alkoholu, to byłoby tyle, co pisać dzieje Napoleona a nie wspomnieć o wojsku. A już się pojawiali tacy zbyt cnotliwi hagiografowie, którzy pisali, że „czas skończyć z legendą o alkoholizmie Przybyszewskiego”. Mogę mówić o tym swobodnie, ile że sam Przybyszewski w *Moich współczesnych* pisze o swoim nałogu z zupełną prostotą i poświęca mu ciekawe karty. I mogę mówić tym bezinteresowniej, ile że, co do mnie, jestem człowiekiem, dla którego alkohol, poza jakimś rzadkim duchowym świętem, w życiu nie istnieje. Ale wtedy poznałem jego magię...

Alkohol i muzyka. Muzyka brzmiała w domu Przybyszewskich ciągle. Dagny⁵⁵ grała Szumana, Griega, jakieś norweskie melodie ludowe, lub, wespół z Szyszką, sonaty skrzypcowe Beethovena. Potem Stach, wciąż z niestrudzonym Szyszką, Bacha. Potem, gdy już „dojrzał”, odpędzał Szyszkę i sam zaczynał grać Szopena. Dziwne czytało się w różnych relacjach sądy o jego grze: jedni pisali o niej poematy, gdy inni traktowali ją jako fuzerkę. Różnica w kącie widzenia: tak jakby poetę, który cudownie mówi wiersze, sądzić z punktu techniki deklamacyjnej. Nam nie przeszkadzały jego niedomagania techniczne; wszystkie przypadkowe fałszy czy brutalności, nieoczekiwane fortissima i wściekle kaprysy rytmiki, wszystko to spływało się razem w jakąś tragiczną pieśń, która duszę wywlekała z człowieka. Może to były wariacje alkoholu na temat Szopena — transkrypcja *Spirytus-Chopin* jak jest *Busoni-Bach* — ale transkrypcja nieporównana. A do tego sam Stach przy fortepianie! — kto go widział, ten go nie zapomni. Och, czemuż takim nie pokazano go na pierwszej karcie *Moich współczesnych*, zamiast załawionego dziadygi, który patrzy na nas z fotografii! Wreszcie, zmęczony, zlany potem, Stach wstawał, osuwał się na fotel i szeptał: „No, Stasinek, teraz graj ty”. I Stasinek⁵⁶ (Sierosławski) siadał posłusznie do fortepianu, stawiano przy nim kielich wódki niby szklankę wody przy prelegencji i rżnął od ucha, na przemian: „A jak będzie słońce i pogoda”, albo „Stanął przed muzyką, sypanął talarami”, albo owo „Pod Krakowem ciemny las”, które potem przeniósł

Muzyka

⁵⁵Muzyka brzmiała w domu Przybyszewskich ciągle. Dagny grała Szumana — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Dagny Przybyszewska. [przypis edytorski]

⁵⁶Stasinek (Sierosławski) siadał posłusznie do fortepianu — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Stasinek. [przypis edytorski]

Wyspiański w muzykę Chochała. A Stach słuchał, słuchał niesłuchanie intensywnie, nie pozwalał przerwać ani na chwilę, tylko szeptał: „Graj, Stasinek, całą noc to samo”. Aż, wypocząwszy, spędzał Stasinka i rzucał się na instrument i bestwił się jeszcze w polonezie Szopena. Po czym już bez sił odpadał od fortepianu.

To były owe prawdziwe „manifesty”, przy których tamte drukowane w „Życiu” wydawały się mdłe i trochę śmieszne, to było dobre na eksport, dla prowincji, ale nie dla nas, bliskich, którzy mieliśmy to szczęście pić u źródła. Alkohol, stopiony w jeden eliksir z muzyką, był jakgdyby esencją *dionizyjskiego* — wedle terminologii Nietzschego — elementu sztuki Stacha. Nie był to ów dionizos grecki, tłoczony łagodnie z winnego grona, ale ów oszukujący naturę, płacący życiem gwałt na klimacie północy, pędzony, mocą chytrze wydartych samemu szatanowi tajemnic, na kartoflach, na życie, samobójczy, rozpaczliwy. (Nawiasem, pytanie pod adresem filologów: czy Grecy znali wódkę?).

Alkohol

Ach, jakimż śmiechem parskał Stach, gdy mu ktoś w takiej chwili wspomniał literaturę! Jakimż urągliwym śmiechem! Jak gardził wszystkim, co było mową intelektu, wszystkim, co miało pretensje do myśli, w owych momentach, w których odbijał jedynie ultrafioletowe jej promienie! Dźwięk słów tylko, dźwięk powtarzany bez ustanku jak fraza muzyczna, słowo podniesione do godności *motta* do picia. Bo Stach nigdy nie pił bez *motta*; każdy dzień, każda godzina — niemal każdy kieliszek — miały swoje motto. Zależnie od tekstu, wódka zmieniała swój smak, tak jak w owej beczce, z której Mefisto w auerbachskiej piwnicy toczy rozmaite wino niemieckim studentom. Każdy przyzna, że inaczej pije się na: *les paons blancs, les paons nonchalants*⁵⁷, inaczej na: *nie sab ich die Nacht beglänztet*⁵⁸, a inaczej znów na: „oto jest święto zboża, oto święto chleba”, motto, które, nawiasem mówiąc, idealnie nadaje się do kieliszka żytniówki... Motto dawało picciu charakter na przemian mistyczny, filozoficzny, marzący, szydery, żartobliwy, irracjonalny, absurdalny, powtarzało się niby refren, skandowało flaszkę na kieliszki niby wiersz na trocheje lub jamby. Bywały *motta* trwałe, bywały okolicznościowe. Ot, na przykład poeta jakiś z plemina „dekadentów” nadesłał do redakcji wiersz, który się kończył: „spazmem rozwścieczonego satyra wierzgnę”. Przybyszewski nie posiadał się z radości, tak mu się to spodobało (do picia, nie do druku); przez jakiś czas przepijał: „no, Stasinek (czy Fredzinek, czy inny inek, bo Stach z kujawska wszystkie imiona zdrabniał na „inek”), no, Stasinek, wierzgnij spazmem rozwścieczonego satyra”. I śmiał się, śmiał się jak dziecko. To znów inny poeta (którego nie wymienię przez delikatność, bo jeszcze żyje) popełnił wiersz, w którym znajdował się taki kwiatek: „Och, melancholii namiętny wzlot — upaja mnie do szalu”. Stach rozkoszował się tym „melancholii namiętnym wzlotem”, wymawiał go z arcykomicznym przewracaniem oczu wychylając kieliszek, to było jego motto. I takimi dwoma „szpruchami” mógł się bawić cały wieczór; i nie umiem tego wytłumaczyć, ale to była jedna z najbardziej interesujących konwersacji, jakie znałem. A kiedy przepił specjalnie do mnie patrząc mi w oczy swymi skośnymi diabelskimi oczami, doprawdy wszystko topniało we mnie z uwielbienia i czułości, miałem uczucie, że mi się otwiera mózg, dusza, serce; że w jego rękach, które byłbym radośnie całował w tej chwili, staje się człowiekiem. Wiem, że to, co mówię, trąci mistyką, ale bardzo się myślę ci, którzy twierdzą, że jestem niezdolny do pojmwania mistyki. Przeciwnie, bardzo jestem zdolny, za bardzo...

Słowo

Często *motta*, którego się czepiał rozbawiony Stach, dostarczał Szyszka. Ten Szyszka, to był szczególny chłopak. Suchotnik z kawernami w płucach wielkości pięści i wiedzący o tym, plujący krwią, gorączkujący stale i zapijający tę gorączkę na umór, był jednym z najweselszych ludzi, kipiał radością życia. Do tego stopnia, że lekarze polecali go jako medyka-pielęgniara bogatym chorym, tak dobrze oddziaływał na nich swoim optymizmem i beztróską. Czasem jeździł do jakiegoś zamożnego dworu, wracał ze swoją gorączką i z furą anegdot. Pamiętam jedno takie motto, które uczepiło się na długi czas. Szyszka wrócił ze dworu, gdzie pan był sparaliżowany a pani ciężko chora. Szyszka miał dozorować hrabinę, a hrabia, po trosze ramol, miał przy sobie nieodstępne lokaja Józefa, bez którego nie mógł sobie dać rady w najprostszych sytuacjach. Jednego dnia zrobił się rwetes,

⁵⁷*les paons blancs, les paons nonchalants* (fr.: białe pawie, leniwe pawie) — cytat z wiersza *Ennui* (Nuda) Maurice'a Maeterlincka. [przypis edytorski]

⁵⁸*nie sab ich die Nacht beglänztet* (niem.) — cytat z wiersza *Gebet der Sucht* Richarda Dehmela. [przypis edytorski]

cała służba pognąła do pokojów jaśnie pani. Wpada Szyszka i oznajmia: „Panie hrabio, pani hrabina kona”. Na co hrabia z bezradną irytacją: „Topsze! topsze! ale ja się zes.ąłem, a Józefa jak nie ma, tak nie ma”. Przybyszewski zwariował na punkcie tego: „topsze! topsze! Przez jakiś czas wszystkie kieliszki wychylało się pod znakiem: „topsze! topsze!” W istocie, Szyszka, opowiadając, wkładał w to z cudzoziemska akcentowane *topsze* (dobrze) nieodparty komizm, a sama ta makabryczna historia, odgrywana przez człowieka, który iskrzył się humorem, a który sam nosił śmierć w sobie, miała ten właśnie smak, za którym szalał Przybyszewski.

Przybyszewski miał jakiś perwersyjny pociąg do wszystkiego co pachniało śmiercią. Pamiętam taki epizod. Kiedy, po rozbiciu się domu, został w mieszkaniu sam, dowiedział się, że wuja jego służącej, nauczyciela ludowego, ciężkiego suchotnika, usuwają ze szpitala, ponieważ „bawił” w nim ponad przepisowy czas. Natychmiast ofiarował się, że go weźmie do siebie, zapewne po trosze z właściwej sobie dobroci, ale bardziej jeszcze upajając się tym, że będzie miał w domu umrzyka. Fantazjował w opowiadaniach na ten temat swoim charakterystycznym wnikliwym szeptem: „Taki ci wspaniały suchotniczek w ostatnim stadium, takie ci, robaczku, bakcyle latają u mnie po pokoju jak chrząszcze”, powtarzał zachwycony. Ale suchotnik jak suchotnik: na domowym wikcie, w przewiewnym pokoju, zrobiło mu się lepiej. Co dzień kazał sobie gotować kurę, w końcu wyczerpał cierpliwość zawiedzionego Stacha, który go się z trudem pozbył, wyprawiając podleczonego z powrotem na wieś.

Inny epizod. Jednym z najbliższych był Józef Grzybowski, „piękny — mówiąc językiem Stacha — człowiek” (już nie żyje), którego koleje dziwnie się plotły. Ukończył nie wiadomo czemu prawo, którego nie znosił, studiując pokątnie umiłowaną geologię. Skończywszy prawo, oddał się wreszcie geologii, której później miał zostać profesorem. Miał cudowny węch do wykrywania ropy, wciąż wzywano go na eksperta, co mu dawało duże zarobki. Był opatrnością finansową Stacha, którego uwielbiał. Ten Grzybowski, zakochawszy się w młodej paninie, ożenił się, też nie bardzo wiadomo czemu, na złość paninie, z jej ciotką, starszą od niego o jakie lat trzydzieści. Była to zresztą sympatyczna osoba, piła z nami wszystkimi bruderszaft, mówiliśmy jej „wiedzmo”, co przyjmowała dobrodusznie, mimo że w istocie, w chwilach pijaństwa, wносиła lekki zapaszek Łysej Góry. Geolog również skłonny był pić obficie, przy czym kiwał w milczeniu głową nad swoim zwichniętym życiem. Bardziej jeszcze wmawiał w niego desperację Stach, który zawsze posądzał *Józinka* o to, że się powiesi: bał się tego i oczekiwał zarazem. Raz pamiętam scenę, która była niby humorystyczną trawestacją którejś ze scen *Homo sapiens*. W czasie jakiegoś pijaństwa u Stacha, geolog znikł i dłuższy czas go nie było. Zaczęto się za nim rozglądać. Stach chodził niespokojny po pokoju, nie mówił nic, ale wytwarzał nerwowością swoją atmosferę grozy, która się udzieliła wszystkim. Wierzyliśmy niemal, że *już się stało*: tak silna była sugestia Przybyszewskiego, że widzieliśmy już w klozecie wiszącego trupa, a nikt nie miał odwagi drzwi otworzyć. Naraz otworzyły się same i mniemany denat wyszedł, zadowolony z siebie, podśpiewując, z klozetu. Na twarzy Stacha, mimo że kochał tego najpoczciwszego *Józinka*, odbił się wyraźny zawód. Bo jego dusza łaknęła nade wszystko tragedii. Byłby chętnie zszopenizował tego geologa, tak jak się Niemcy skarżyli że im „szopenizuje” język...

Z takich epizodów snuło się życie Stacha. Może dla tego wspomnienie o nim splotło się z owym *znasz-li ten kraj*, granym pod stołem przez kochanego Szyszkę. I nie mogę się uwolnić od tej melodii, wciąż mnie prześladowuje. *Znasz-li ten kraj, gdzie cytryna dojrzewa...*

Dojrzewa... cytryna... w plasterkach...

„DZIECI SZATANA”

Tego, kto czytał dwa poprzednie rozdziały, kreślone na marginesie autobiografii Przybyszewskiego, mogło uderzyć, że z otoczenia jego wywołują same nieznanne literaturze nazwiska. Bo też w istocie tak było. To była raczej sekta, niż skupienie literackie. Do najbliższych Przybyszewskiego w Krakowie nie należał ani jeden „firmowy” literat, chyba literat *in spe*. Od pierwszej chwili odsunęli się instynktownie od niego; nawet ci, którzy go sprowadzili, którzy go witali z entuzjazmem. Odstreczył ich swoją niwelacyjną beztroską o kompanię, w której przebywał, odstreczył ich swoją ironią, swoją niecier-

pliwością na wszystko, co było w sztuce umiarkowane, letnie, co nie było rozżarzone do białości, rozmodlone, roztańczone tańcem św. Wita. To rozbijanie, podniesienie skali żądań, temperatury, przypomnienie, że sztuka — to nie „obrazki w słońcu”, nie gładkie rymy i tanie obserwacyjki, ale tragiczna gra, którą płaci się życiem, okazało się w sumie płodne i zbawienne, *zdopingowało* cudownie wielu pisarzy; ale mało kto osobiście znosił tę atmosferę. Przybyszewski, wspominając te czasy później, koloryzuje je *ex post*, rozdaje komplementy, retuszuje rzeczywistość, ale w istocie było inaczej. Pamiętam, jak raz przyszedł do domu i zaczął się śmiać nieutulonym śmiechem, trzymał się po prostu za brzuch od śmiechu. „Co ci, Stachu? — pytano go. — Tadeuszek czytał mi swój dramat”, wykrztusił. Tadeuszek — to był Miciński. Z innymi nie było lepiej. Poza Mirriamem, którego czczył trochę na kredyt, i poza Kasprowiczem, dla którego kult jego miał się stać z czasem niecierpliwiący swym brakiem miary i swoim — można by rzec — *masochizmem*, nie uznawał właściwie nikogo, a trzeba dodać, że, dotąd żyjąc poza krajem, w kołach niemieckich, mało co znał z naszej ówczesnej literatury. Ale temperament jego dął jak wicher na krakowską sadzaweczkę i przewracał reputacje niby dziecinne okręciki. Miał pasję sam stwarzać nowe. Przez dwa tygodnie np. poszukiwał niemal listami gończymi autora jakiegoś nadesłanego do „Życia” wiersza pt. *Białe łabędzie*, witając w nim wielkiego poetę; zdecydowanie zaś szyderczo lub obojętnie odnosił się do uznanych pisarzy. I jedno trzeba zważyć: Stach, tak łatwo szafujący pochlebstwem, na którego lep brał ludzi, na punkcie sztuki był nieubłagany, drwił, szydził, smagał.

Nie każdy też godził się być zamieszany w gromadkę młokosów, łazików, figur dziwnego nabożeństwa, szyderczych, pozbawionych poczucia hierarchii i form, słowem nas, którzy stanowiliśmy, prawem kaduka, codzienną kompanię Stacha.⁵⁹ Toteż odsunęli się prawie wszyscy. Kazimierz Tetmajer, który *Epipsychidiona*, pierwszy utwór Przybyszewskiego drukowany po polsku, poprzedził entuzjastyczną przedmową, cytując czyjeś o kimś powiedzenie: *Messieurs, chapeau bas, c'est un génie*⁶⁰, nawet nie starał się zapoznać z Przybyszewskim. Później, zrażony epileptycznym nabożeństwem, jakie się odprawiało koło Stacha, umieścił w jakimś piśmie satyryczny wiersz, malujący kult Przybyszewskiego pod postacią „Zewsa”. Całego wierszyka nie pamiętam, ale kończył się aluzją do świątyni, w której z ofiar „bóg miał dym, kapłani mieli mięso”!! kończył się zaś ów wierszyk tak: „cóż pocznę, Greczyn grzeszny, gdy was za rzezimieszków mam, a wasz Zews nadto śmieszny”, co było jakby oficjalnym wypowiedzeniem wojny. W *Paonie* — warto zaznaczyć — też nie bywał właściwie ani jeden firmowy literat; raczej gromadzili się tam malarze. Czasem pokazał się Lucjan Rydel, ale czuł się tam zawsze niepewnie, a od czasu gdy, po tryumfalnej dla niego premierze *Zaczarowanego kota*, Wyspiański i Przybyszewski naszpikowali go złośliwościami, uciekł i już się więcej nie pokazał. I w tym zaostrzała sprawę wieczna obecność „bandy”. Mogą sobie artyści mówić w oczy ostre prawdy, ale trudno to znosić w obecności ludzi, którzy wzięli się nie wiadomo skąd, którzy byli niczym, którzy na razie talenty wykazali jedynie w picu wódki, i którzy szyderczym rechetem lub ironicznymi spojrzzeniami podkreślali złośliwość Mistrza!

Z kogo więc i na jakiej zasadzie rekrutowała się ta „banda”?

Jest scena w *Dzieciach Szatana*, w której Gordon, parafrazując — może nieświadomie — *Bisów* Dostojewskiego, mówi:

Ten chłopiec, który zamiera w zgniłym pokoju, trawiony chorą rozpaczą, że niechybnie umrzeć musi, i przepelniony dziką fanatyczną nienawiścią ku wszystkiemu, co go zniszczyło, jest mój! Ten drugi, który zbrodnię popełnił i który chciał się ratować miłością, i ja mu ją zniszczyłem, jest mój. Ten filozof, któremu myśl serce wygryzła, jest mój. Ta kobieta, która nagle kochać zaczyna i wstręt odczuwa do własnej przeszłości, jest moja. Każdy trawiony lękiem, każdy zrozpaczony, co zgrzyta zębami w bezsilnej wściekłości, każdy, kto się ociera o więzienie, każdy, kto głód znosi i upokorzenie, niewolnik i pan syfilityczny, nierządnicą i zhańbioną dziewczyną opuszczoną

⁵⁹nas, którzy stanowiliśmy, prawem kaduka, codzienną kompanię Stacha. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: „Sylwester” w *Paonie* (od lewej do prawej: Rakowski, Boy, Dagny, Janikowski, Oszaeki, Antoni Wysocki, Przybyszewski, Starzewski, aktorka d'Yllier, Alfred Wysocki). [przypis edytorski]

⁶⁰*Messieurs, chapeau bas, c'est un génie* (fr.) — panowie, czapki z głów, to geniusz. [przypis edytorski]

przez kochanka, więźniów i złodziei, literat bez powodzenia i aktor wygwizdany, wszyscy oni, wszyscy są moi...

Oto, można powiedzieć, jeżeli nie program, to linia, po której biegły sympatie Przybyszewskiego. Pod tym względem tyrada ta jest bardzo szczerą. I jakkolwiek, w krakowskim okresie, redaktor „Życia” dość daleki był od anarchicznego burzycielstwa Gordona, i jeżeli wśród nas, którzyśmy stanowili jego najbliższe otoczenie, nie było (niestety!) tyle „nie-rządnic”, tylu więźniów i złodziei, ile by dusza jego pragnęła, w każdym razie w duchu tej idealnej selekcji kształtowała się — bodaj w imaginacji — gmina Stacha. Jedynym dlań kryterium człowieka był — prawdziwy lub wmówiony — tragiczny stosunek do życia. Stach nie pytał nikogo, co napisał ani jaką ma rangę w sztuce, w czym może dał dowód głębokiego rozumienia rzeczy. Boć nie ulega wątpliwości, że, gdyby istniały jakieś idealne psychometry dla bezpośredniego oznaczenia procentu poezji, artyzmu, miara wypadłaby może inaczej niż się to dzieje na giełdzie życia, z konieczności sądzącej artystę wedle realizacji, produktywności... Być może, iż właśnie pewna mierność, pewne ograniczenie są warunkiem produkcji, że konieczny jest pewien aliaż, a czyste złoto niezdatne jest do użytku...⁶¹ Stach zresztą kochał ludzi bez talentu, bo wiedział, że tragedia ich jest szczerą, a właśnie tragedia była dla niego wszystkim. Przypomina mi się pewien malarz, który w chwilach szczeroci po pijanemu bił głową o podłogę i skarżył się zabawnie: „Boże, Boże, dałeś mi talent, ale mały”. Pociągał Stacha trupi ciąg desperacji, nieszczęścia. Kochał swoich lazików, nie miał natomiast sobie nic do powiedzenia np. z Sienkiewiczem. (Paradne było spotkanie Stacha z Sienkiewiczem w Zakopanem. Sienkiewicz, który lubił prosić kochanków „młodych”, dowiedziawszy się, że Przybyszewski jest niezdrów, poszedł do niego pierwszy z wizytą. Stach przyjął go z atencją, ale absolutnie nie wiedział, o czym z nim gadać; zakłopotany chodził w milczeniu po pokoju, w końcu zbliżył się, położył gościowi rękę na ramieniu i rzekł swoim poufnym szeptem: „Panie Henryku, napijmy się wódki”. Jedynie ten, kto pamięta ówczesne stanowisko i *fason* Sienkiewicza, oceni w całej pełni smak tej anegdoty). Toteż, mimo woli, młodzież otaczająca Stacha stylizowała soczyście swoje tragedie. Gdyby ktoś mógł mu dać do zrozumienia, że jest pederastą, suchotnikiem, pijakiem i włamywaczem w jednej osobie, jakżeby go ujął za serce! Nie o legitymację tedy artystyczne mu chodziło; on potrzebował, jak Gordon, mieć, bodaj w imitacji, swoją zgrają „dzieci szatana”, którą się bawił po trosze i którą on czarował i bawił wzajem. To był teatr *del'arte*, z którego co jakiś czas wynoszono prawdziwe trupy.

W Polsce nie ma kultu tradycji, mimo żeby się zdawało przeciwnie. Inaczej na pewno odbywałyby się, raz do roku, tradycyjna wódka starych Przybyszewszczyków, na której spotkaliby się wszyscy, bez względu na koleje, jakimi potoczyły się ich losy. Spotkałbym się tam z Grzymałą-Siedleckim, i z dobrym Jasiem Kleczyńskim, i z dr Zofią Daszyńską-Golińską, z którą tańczyliśmy szalone galopki, i — jeżeli gdzieś żyje — z niejakim B...kim, z którym brataliśmy się rok cały, nie wiedząc, że się inaczej nazywa i że ma z policją poważne zatargi bynajmniej nie polityczne. Przyszedłby z pewnością — gdyby żył! — chętnie na tę wódkę Perzyński, *Perz*, młodziutki wówczas chłopiec, delikatny, dyskretny, który drukował w „Życiu” pierwsze utwory. W jednym z numerów zamieścił wiersz, którego każda zwrotka kończyła się gorzką apostrofą do „dziewczyny”: *pieść mnie, całuj, mam jeszcze pieniądze*. Numer, dla jakichś przyczyn, skonfiskowano; oczywiście puściliśmy pogłoskę, że prokurator skonfiskował numer z powodu wiersza Perzyńskiego, dopatrzwszy się w nim znamion „świadomego i podstępnego wprowadzania w błąd”...

Kogo by jeszcze wspomnieć? A Jaś Kleczyński, czy pamięta jeszcze naszego *preferansa*? Jaś Kleczyński, nazwany nie wiadomo czemu przez Przybyszewskiego „Jasiu-Jasiu”, poczciwy, lubiany przez wszystkich, małowówny, oddający się skrycie namiętności szachów. Pozostał najwierniejszy, gdy dom się rozbił, a Stach został osamotniony. Stach, wśród wszystkich swoich namiętności, nie miał jednej, nie grywał w karty; znał od biedy preferansa, i to lichy. Kiedy został sam, zbiedzony, zaszyty w domu, aby nie widywać ludzi, nie mogący sypiać, odwiedzaliśmy go z Jasiem-Jasiem i lupiliśmy z nim całe noce w preferansa, ot, aby go rozerwać. Stach, znudzony się normalną partią, wprowadził

⁶¹Być może, iż właśnie pewna mierność, pewne ograniczenie są warunkiem produkcji, że konieczny jest pewien aliaż, a czyste złoto niezdatne jest do użytku... — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Szatan* (rzeźba Vigelanda, za którą prokuratura krakowska skonfiskowała numer „Życia”). [przypis edytorski]

taką modyfikację: kto był na ręku, miał prawo powiedzieć: *merde!*; — wtedy rzucało się karty i wszyscy płacili do puli. Pula rosła zawrotnie, a Stach za każdym wykrzykiem zaśmiewał się do łez. Różnił się w tę idiotyczną grę kilka nocy, zgrywając się na tysiące, płatne oczywiście na księżycu.

Kogóżby jeszcze wspomnieć? *Szczep*, rzeźbiarz, dziś europejski laureat, wówczas przez całe dni modelował z gliny potężne phallusy i polichromował je niczym Stare Miasto; mieszkał zaś — dla kontrastu — z wstydliwym jak paniątko i rumieniącym się muzykiem Kaziem Krzyształowiczem. Ale jedną z najbardziej malowniczych figur był *Stasinek*, istny średniowieczny „uczeń filozofa”, który niańczył dzieci, przepisywał lub tłumaczył rękopisy, chodził po wódkę, czasem w potrzebie umiał chytrze zdobywać Stachowi pieniądze „na dom” i był w ogóle rodzajem honorowego marszałka dworu. Zdaje się, że zalecał się po trosze do służącej Helci, kiedy zostawał z nią sam na gospodarstwie, bo raz mały Zenonek wywołał wesołą konsternację zapytując po norwesku matki: „Mamo, czemu Helcia bije wujcia Stasinka?” Stasinek zapisany był na pierwszy semestr sanskrytu, wskutek czego bawiący przejazdem Miriam zamówił u niego tłumaczenie Upaniszad. Czeka na nie dotąd, ale Miriam, jak wiadomo, ma czas...

Młody dziennikarz Konrad R., ciekawy przykład *mimetyzmu* (czy jak się to nazywa), zawsze reprodukował czyjąś indywidualność, zwykle nie na jego miarę. Będąc niedużego wzrostu i fajtlapą, odstawiał wściekle ataki furii olbrzymiego Stanisławskiego, do złudzenia podobnie i z najlepszą wiarą. Będąc potulnym komparsem, podrabiał demoniczne wybuchy ironii Przybyszewskiego. Najzabawniejsze było to, że upiwszy się, miał ataki megalomanii i „miażdżył” Stacha jego własnymi tyradami pożyczonymi od Falka czy Gordona (miał fenomenalną pamięć) z jego nieodłącznym „hehe”. Stach zaśmiewał się z rozkoszy; nazywało się to, że Konrad ma swój *Herrgottabend*. Powtarzało się to periodycznie, żyły występowały mu na czoło, potem, nakrzyczawszy się i natoczywszy piany, zasypiał spokojnie w kącie i chrapał bardzo po mieszczańsku. Z owym jakże uprzykrzonym „hehe” łączy się dość zabawna scenka. Jednego wieczora — było to w restauracji Turlińskiego — Konrad doprowadził swoim „hehe” Natalię Siennicką do takiego zdennerwowania, że krzyknęła: jeżeli pan jeszcze raz powie „hehe”, rzucę w pana talerz. — *Hehe*, zarechotał na to Konrad i w tej samej chwili potrawka z rakowym sosem znalazła się na jego twarzy. Z Siennicką nie było żartów; trafił demon na demona, niczym Gabrielski. A Stachowi oczy zachodziły ze śmiechu, gdy patrzył na te igraszki swoich „dzieci szatana”.

Znamienna dla epoki jest historia małżeństwa tegoż Konrada. Starał się o pewną pannę z kresów, która była oporna jego zabiegom. Nie wiedząc już co począć, kropnął do niej namiętny list, *przepisany dosłownie* z którejś z powieści Przybyszewskiego. Skutek był piorunujący, panna natychmiast padła mu w objęcia i pobrali się.

Konrad zginął śmiercią walecznych, na paraliż postępowy. Nie on jeden, w owej przedsalwarsanowej epoce... A Stach lubił wróżyć swoim wiernym taki koniec, lubił szeptać tajemniczo kiwając głową: „Taka ci go żre przepotężna, prapolska franca”... Bo ten najdobroduszniejczy z Szatanów kochał swoje szataniątka, swoje dzieci...

CHRZCINY IWI

Kiedy, kreśląc te karty, wpatrzyłem się w odległą przeszłość, odnalazłem jedno jeszcze wspomnienie: chrzciny Iwi. Ach, te chrzciny Iwi, co to było koło nich śmiechu. Kiedy Przybyszewscy przybyli do Krakowa, przywieźli z sobą dwoje dzieci; Zenonek — już trzyletni kawaler — i kilkumiesięczna Iwi, która ten pierwszy okres swego życia spędziła na tułaczce po Europie, tak że nawet nie było czasu jej ochrzcić. Stach, który, poza kwestią religijną, był wielkim tradycjonalistą — rzecz u *cyganów* częstsza, niżby się zdawało — mówił o tych chrzcinach ciągle, zachwycony był, że ma dom, meble — jakże na krótko! — i że będzie mógł godnie dopełnić tego obrządku, z kumami, z oblewaniem, po polsku, po kujawsku, po chłopsku. Nareszcie nadszedł ten wielki dzień, a po nim wieczór, na który Stach zaprosił kogo tylko mógł.

Zaprosił... Z tymi zaproszeniami Stacha bywało doprawdy rozmaicie. Tutaj, oczywiście, były poważne; ale zwykle nie brało się ich dosłownie. W chwilach rozlewności zapraszał, zapraszał, po czym na drugi dzień bardzo był zaskoczony, gdy ktoś w oznaczonej

porze się zjawił. (Przez jakiś czas, w kołach bliskich Stacha, z późniejszego, warszawskiego okresu, weszło w modę przysłowie: *Zajączka jakoś nie ma*. Wzięło się stąd. W czasie jakiegoś przyjacielskiego wieczoru, wkrótce po przybyciu do Warszawy, Stach zaprosił świeżo poznanego literata na drugi dzień do siebie na obiad, „na zajączka”. Ów, jeszcze nieobity ze Stachem, a znający formy — podobno to był Lorentowicz — ubrał się, jak przystoi, w żakiet i przybył punktualnie. Stach powitał go z pewnym zakłopotaniem; coś mu widocznie świtało w głowie; przez dobrą godzinę nerwowo zabawiał gościa jak gdyby oczekując cudu, aż w końcu z nagłą determinacją pochylił się do jego ucha i rzekł: „Zajączka jakoś nie ma, ale pożycz pan rubla, to poślę po wódkę”).

Otóż, faktem jest, że, na godzinę przed przybyciem chrzestnych gości, w domu Stacha nie było „zajączka” ani śladu. I nie tylko zajączka... A zaproszonych było mnóstwo osób, i to nie tylko codziennych cyganów, ale i dystygowanej sosjety! Stach wyszedł na miasto w nadziei że coś, gdzieś... Wierna jego gromadka była w owej porze już bardzo wypłukana. Na wódkę może by starczyło, ale nie chrzci się przecież samą wódką... Nawet Stasinek, choć miał w głowie „siła fortelów”, stał bezradny! Naraz, przypadkowo, napatoczył się z wizytą Józefat Nowiński z Warszawy, który wziął świeżo nagrodę na konkursie dramatycznym za swoją *Białą gołąbkę* i który, upojony szczęściem, wybierał się przez Kraków do Wiednia, gdzie zamierzał kupić lornetkę i inne sprzęty nieodzowne dla początkującego światowca. Z tym wszystkim zwierzył się niebacznie w kawiarni poprzedniego wieczora... Ujrawszy Józefata, Stasinek otaksował go bystrym spojrzeniem i wyciągnął go do sąsiedniego pokoju na konferencję; gdy wyszli, Stasinek zakręcił się, znikł, i niebawem zaczęły się zjawiać kosze, paczki, butelki, mięsiwa... Kiedy nadeszli goście, stół był już pięknie nakryty: takich chrzcin nie powstydzono by się nawet na Kujawach.

Na drugi dzień Józefat Nowiński był nieco zafrasowany; zapytywany o podróż do Wiednia, powiadał, że jeszcze nie wie, o kupnie lornetki już nie było mowy. Czekał przez kilka dni w Krakowie, nie wiadomo na co, wreszcie nie doczekał się i wyjechał. Co gorsza, Stach wyszydził mu i sponiewierał jego *Białą gołąbkę*, która zresztą w teatrze krakowskim zrobiła sumienną klapę. Nic dziwnego, że Nowiński w artykułach swoich nie potraktował Stacha zbyt czule. Ale czemu biedny Józefat niedługo potem sobie w łeb strzelił? Licho go wie. On też był z rzędu tych, którzy mogliby się skarżyć — jak ów malarz — że Bóg im „dał talent, ale mały”. Jak można zresztą nazywać się Józefat?

Na razie, Józefat, fundator mimo woli, żyje, siedzi w kącie i patrzy cokolwiek oszołomiony, jak w domu Stacha zabawa idzie szeroko. *Apud Polonos nunquam sine clamore et strepitu gaudia fiunt*⁶², objaśnia go po Sienkiewiczowsku któryś z bandy, lejąc mu zdradliwie szklanekę Czuby (tak nazywano ohydny węgierski koniak kupowany w szynczku na rogu, a szczyjący się egzotyczną firmą *Czuba Durozier*). W istocie ryk był piekielny. Ale niebawem uciszyło się, bo Józef Kotarbiński, przetańczywszy z panią domu na nutę *Słońce i pogoda*, przystanął koło grajka i zaśpiewał improwizowaną strofkę. Odśpiewał mu, przetańczywszy z kolei, natychmiast geolog Grzybowski, i dosłownie parę godzin ciągnął się, ku niesłychanej radości Stacha, ten taneczny pojedynek na improwizowane krakowiaki. To się nazywa artystyczne poczucie stylu: chrzciny — to chrzciny! Było już dobrze szaro, kiedy Kotarbiński usiadł w fotelu i wśród religijnej ciszy, zaczął, jakby do siebie, mówić strofy *Beniowskiego*, te najpiękniejsze: *Twój czar nade mną trwa...*

To wszystko brzmi jakby jakieś echo Murgerowskiej cyganerii. Boże drogi, co za niewinność! Bo, jak rzekłem, w historii Przybyszewskiego ten pierwszy okres krakowski zajmuje dość odrębne miejsce. To były w jego udręczonym życiu jedyne może chwile pogody — bardzo niepewnej — jedyne chwile jakże nietrwałego spokoju. W patetycznej sonacie tego życia to było jakby *scherzo*. Wszystko, przy zachowaniu jego cech indywidualnych, barwi się tonem żartobliwym, jest mniej tragiczne, mniej ponure, niemal jowialne. Bo i dolę w tej krótkiej chwili w istocie miał lżejszą. W Niemczech paliło mu się już pod nogami. Kiedy Wincenty Lutosławski, pocziwie, ale trochę po doktrynersku, ściągnął go do siebie do Hiszpanii, aby mu „uzdrowić duszę”, stwierdza w swoim liście, że pisarz znajduje się „na drodze do rozpacz”. Trudno się dziwić: młodzi pisarze

⁶²*Apud Polonos nunquam sine clamore et strepitu gaudia fiunt* (łac.) — u Polaków radość nie obejdzie się bez krzyków i hałasu (cytat z *Pana Wołodyjowskiego* H. Sienkiewicza). [przypis edytorski]

niemieccy, już sławni, przymierali w owym twardym Berlinie głodem, jak miał tam żyć poeta, kapryśny, niepodległy, a raczej podległy wszystkim niebezpiecznym nałogom, który w dodatku obarczył się żoną i dwojgiem dzieci! Zarobić trudno, pożyczyć wśród obcych też niełatwo. Przy tym tak obco, w Berlinie czy w Skandynawii, tak obco dla tego rozlewnego Kujawiaka!

Naraz, kiedy dosłownie nie wie, co z sobą począć, dostaje listy, namawiające go do Krakowa. Chwyta się tej myśli. Jedzie z Norwegii jak w upojeniu. „Całe szczęście (pisze w swoich *Wspomnieniach*), że na pieniądze, które wiozłem do Polski, miałem czek na Wiedeń, inaczej bym był bez jednego centa przyjechał do Krakowa; ten czek mnie uratował”. Spyta ktoś, jak można w wagonie, w drodze, nie zatrzymując się, wydać pieniądze: Przybyszewski i ten sekret posiada! A skąd Stachowi te pieniądze, te czeki na Wiedeń? Stąd, skąd i wielu innym Stanisławom: Paderewski, opatrnościowy Paderewski!

Rozkoszne są te wyznania Przybyszewskiego, świadczące, jak mało on chodził po ziemi. Ten redaktor „Gazety robotniczej” powiada, iż „był przekonany, że w Galicji tak samo Niemcy Polaków dławią jak w Prusiech⁶³”; bał się adresować po polsku listu do Krakowa, bo był przekonany, że list taki zaginie. „Byłem jak oszołomiony, gdym wszędzie na ogół słyszał tylko język polski — tragarze, urzędnicy, kelnerzy”. Ale nie tylko język polski upajał Stacha; czekały go inne niespodzianki. „Gnany przemożną tęsknotą, jechałem do Polski, ale przez głowę mi nie przechodziło, żebym miał kiedykolwiek jaką rolę w Polsce odegrać. Byłem na to przysposobiony, że pies kot się o mnie nie zatroszczy, że będzie tak, jak było w Berlinie; małe kółko artystów, żyjące całkiem poza obrębem społeczeństwa”... Tymczasem... to, co Stacha zaraz na wstępie spotkało, przywodzi mu na myśl scenę z *Rewizora* z *Petersburga*. Musiało to wrażenie być wiernie takie, bo kilka razy w tych wspomnieniach, chcąc określić swoją sytuację, powraca do *Rewizora*. Odczuwał to — powiada — „aż do przykrości, aż do zawstydzenia”:

„To przykre wrażenie potęgowało się w ciągu całego wieczoru; zaledwie włożyłem papierosa do ust, już znalazło się jakby na wyścigi kilka zapalek; nie zdążyłem jeszcze zawołać na kelnera, a już zjawiał się z całą tacą wódek i zakąsek; — zapytałem, gdzie mogę mój czek zrealizować, a w tej chwili wypłacono mi całą zawartość mego czeku i to w samych pięcioguldenówkach, aby suma pokaźniej wyglądała...

Czy to nie jest wzruszające?

Ktoś mu znajduje mieszkanie, ktoś mu je mebluje, najbardziej utalentowani malarze spieszą mu zdobić ściany; kiedy nie ma grosza w domu, ktoś wtyka kucharce parę guldenów na obiad. Wciąż nowi ludzie, nowe fizjonomie, a wszystko kręci się koło Stacha, wszystko pije jego słowa. Kraków był jak stara zasuszona wdowa, której spadł nagle z nieba młody czarujący amant; Kraków oszalał! Przybyszewski, wspominając te czasy, pisze o staczanych walkach. Ale co to były za walki? z kim? Jedynie literaci boczyli się na niego, ale ci jego osławieni „mydlarze” ani trochę; gdyby chciał, mógł był chodzić z wieczoru na wieczór, z rautu na raut; mydlarze, a zwłaszcza mydlarki, aż drżą do tego, aby oglądać tego osławionego truciciela dusz. Publiczność przepelnia salę na jego odczucie o czarnej magii, gdzie oszołomionym młodym panienkom opisuje dokładnie *phallusa szatana* (opatrzone był kolcami, chytrze ustawionymi pochyło, jak u jeża). A jeżeli nie było walki, to dlatego, że nie było armii nieprzyjacielskiej, ani twierdzy; nie było czego zdobywać. Stary hetman krytyki, Stanisław Tarnowski, był już dość ośmieszony. „Czas” drukował *Aniola śmierci*, odmładzał się na gwałt. Teatr Pawlikowskiego był dla młodych, dom Sewera Maciejowskiego, najwyższe centrum artystyczne, zawojowany był przez młodych, co prawda... mało młodych.

Tak jak troska o byt była w owym okresie życia Przybyszewskiego lżejsza, tak samo i wyężnienie jego siły twórczej. Żyje ze swego bogatego wówczas kapitału; przebija swe walory na polską monetę; rozmienia je po trosze na drobne... Upaja się swymi prymicjami polskiego języka, i wypoczywa, bawi się, śmieje się swoim zawsze cokolwiek niepokojącym śmiechem. Los tego tragicznego i tragedię niosącego człowieka jakby przycupnął na chwilę.

Kiedy sobie wspominam ówczesne sceny krakowskie, nawet to, co tak patetyczną nutą brzmi w innych jego momentach, tu barwi się groteską. Na przykład porywy reli-

⁶³w Prusiech — dziś popr.: w Prusach. [przypis edytorski]

gijne tego „satanisty”, którego młodość kołysała się hymnem *Święty Boże*. Pamiętam taką scenę. Powrót do domu ze Stachem, którego zawsze odprowadzało się gromadnie, miał swój ustalony porządek. Wstępowało się po drodze gdzie się tylko dało. Ostatni etap, to był mały szynceł przy ulicy Karmelickiej, gdzie nad ladą widniał napis, jakże charakterystyczny dla ubożuchnego Krakowa: „Po godzinie 11-ej potrawy i napoje o 1 centa droższe”. Istotnie na jajku na twardo i kieliszku wódki było to podrożenie o 33 proc., bardzo poważne! Stamtąd już prosto do domu, nie było już nic: droga wiodła pod cudownym ołtarzem kościoła *na Piasku*. Jednego dnia, Przybyszewski, rozebrany skruchą, zatrzymał się przed ołtarzem, przyklęknął i długo się modlił. Po czym, jeszcze na klęczkach, wyjął papierosnicę i już gotował się zapalić papierosa od lampki płonącej przed obrazem, kiedy Godziemba Wysocki, *unus defensor*, któremu aż dech zaparło, chwycił go za rękę karcąc go słowami: „Cóż ty, Stachu, żyd jesteś, poganin?”

Druga historia przypomina mi ową spowiedź *biednego Leliana*, — Verlaine’a — tak zabawnie opisaną przez Anatola France. Przyjechał mianowicie do Krakowa osiemdziesięcioletni blisko, ale bardzo czerstwy ksiądz z prowincji i zachodził wieczorami do kawiarni Szmida (lokal w rodzaju dawnej warszawskiej Udziałowej), gdzie koczowała cyganeria. Pokazywano go sobie i mówiono o jego wieku podziwiając żwawość staruszka. Poza tym był to zwykły sobie człeczyna, lubiący się zabawić przy kieliszku. Przybyszewskiemu ten osiemdziesięcioletni kapłan uderzył na imaginację: ujrawszy przy jego stoliku kogoś znajomego, przysiadł się i poprosił, aby go przedstawić księdzu, co staruszek przyjął obojętnie. Ale Przybyszewski nachylił się do księdza i począł mówić swoim wnikliwym szeptem: „Proszę ojca, dla religii katolickiej mam taką głęboką cześć, ja, człowiek występny” etc. Ksiądz, który zupełnie nie wiedział, co za jegomość przysiadł się do stolika (a choćby i wiedział, nic by mu to nie powiedziało), odburknął: „A dajże mi acan spokój, idźże opowiadać takie rzeczy swemu spowiednikowi. — A co by ojciec powiedział, gdybym się pochylił z całą pokorą do nóg, uklęknął i poprosił tu zaraz, o tę najświętszą katolicką spowiedź...” I gotował się klękać. Tego już księdzu było za dużo: „A idźże pan do stu diabłów — huknął pięścią w stół — widzicie bałwana, człowiek spokojnie kieliszka wódki wypić w tym Krakowie nie może. Płacić”.

Takim pasmem nieustających anegdot płynęło to życie. Ale czuć było, że tak być wiecznie nie może. Było to życie jakby nierealne, jakby wyzwolone spod praw ciężenia, prawa te musiały odzyskać swą wagę. I sam Stach nie mógł wytrwać tak długo; dusza jego łaknęła dramatu, łaknęła nieszczęścia: znalazła go też do sytości. Ten pobyt w Krakowie pozostał w jego życiu epizodem, epizodem dość osobliwym, któremu on sam, po latach trzydziestu, przygląda się we wspomnieniu z jakimś zdziwieniem.

Ostatnich podrygów tego krakowskiego poematu nie byłem świadkiem. Po piekielnej *bowli* (zimny poncz) urządzonej na cześć jakiegoś „Kujawiaka”, który, przez jeden dzień będąc przejazdem w Krakowie, zapoznał się ze Stachem — przy czym nikt nigdy nie dowiedział się, jak on się nazywa, Kujawiak i tyle — przeleżałem parę godzin w śniegu, przechorowałem potem dwa miesiące. Kiedy pierwszy raz z resztkami gorączki wstałem z łóżka i powlokłem się do domu Przybyszewskich, zastałem drzwi zamknięte, szybę wybitą, szedł jakiś nieuchwytny powiew dramatu i ruiny. I tak było w istocie. Skończyło się *scherzo*, jedyne bodaj, jakie było w życiu biednego Stacha. I mała Iwi, nasza chrzestna córeczka, poszła do obcych i już tam została. I na to się zdało chrzcić ją tak po polsku?...

KUŹNIE INTELEKTU

Kawiarnia

Każdy się domyśli z górnej metafory tytułu, że mowa o kawiarniach. Raz po razu powtarzało się w tych wspominkach słowo „kawiarnia”. Słowo niby pospolite, a jednak wymaga historycznego komentarza. Są oczywiście kawiarnie i dziś, jest ich coraz więcej, i pełno w nich ludzi. Interesy, randki, muzyka, dancing, dziewczynki, życie, ruch. Otóż, gdyby ktoś dzisiejszymi oczyma mógł ujrzeć dawną kawiarnię krakowską, byłby przerażony. Klasztor. Sami mężczyźni. Kobiety nie chodziły do kawiarni. Mężczyźni tonący w plikach gazet. Pożeracze gazet⁶⁴, którzy gromadzili koło siebie sterty drukowanego papieru, siadali na nich, strzegli ich zazdrośnie, gdy inni czekali godzinami na swoją kolej. Polskie,

⁶⁴Pożeracze gazet — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Pożeracz gazet* (rys. K. Sichulski z „Liberum Veto”). [przypis edytorski]

niemieckie, francuskie, angielskie, dzienniki, tygodniki... Czego oni szukali w tej bibule? Oszukiwali niedostatek żywego życia. Kibicowali. Całemu światu. Życie przeciętnego krakowianina było wiecznym kibicowaniem.

To byli samotnicy. Ale tu i ówdzie znowuż inny obraz. Grupa ludzi zapalających się, zagadanych, rozwrzeszczanych. Padają wielkie słowa. Ibsen, Nietzsche, Stirner, Dostojewski, Hamsun, Spinoza, niżej ani przystęp. Impresjonizm, *estopsychologia*. To były szkoły dialektyki, niczym ateńskie. Myślałby kto, że to sami fachowcy, filozofowie, literaci? Gdzież tam, połowa z nich to byli urzędnicy, którym nikt za to wszystko grosza nie dał. Sztuka dla sztuki.

To władztwo dialektyki miało głębokie przyczyny. Tak jak dziś jesteśmy w życiu bombardowani *faktami*, zdarzeniami, sensacją, tak w przedwojennym Krakowie była przerażająca niedokrewność faktu. To, co się działo, było drobne; to, co większe, było daleko. Jedyne możliwe ruch był w świecie wyobraźni. Żyło się abstrakcją. Walczone o „światopoglądy”, bez innych konsekwencji prócz papierowych. Świat fikcji. Klócono się o „nadczołowieka” jak dziś o Brześć. Prawda czy kłamstwo? *Dzika kaczką*. Czy silny człowiek ma obowiązek liczyć się z etyką? *Borkman*. W ogóle problemy. Na tym tle można zrozumieć znaczenie teatru Pawlikowskiego. Wypiekał chlebuś dialektyki na cały tydzień.

Dialektyka! Boska sztuka z Grecji rodem! Kiedy czytałem *Erytykę* Schopenhauera, gdzie znajdują się skatalogowane wszystkie chwytły mniej lub więcej nielojalnej dyskusji, mające na celu pognębienie przeciwnika bez względu na rację, byłem oczarowany, odnajdywałem się w jakże znajomym świecie! Mimo wszystko, to była szkoła nie do pogardzenia. Dziś, przy pośpiechu życia, przy powszechnym *pragmatyzmie*, który nie doznaje potrzeby poza-utylitarnego wartościowania zjawisk, niezrozumiałą wyda się owa pasja bezinteresownego, oderwanego dociekania „prawdy”, *Ding an sich*, to oglądanie w najrozmaitszych oświetleniach fikcyjnej rzeczywistości. Ale, jako ćwiczenie myśli, miało to bezwarunkowo swoją wartość. A przy tym — rzecz w ówczesnym Krakowie niemaleją wagi — rozkosze te były gratis.

Stolik kawiarniany miał swoich herosów. O ile większość meła językiem, dysputując nieraz zawzięcie o pisarzu, którego żaden ze spierających się nie czytał, byli tacy, którzy czytali i chłonęli wszystko. Za wszystkich. Studnie erudycji. Ludzie o zdumiewającym obszarze wykształcenia, zużywanego jedynie na terenie kawiarni.

Nieraz zastanawiałem się nad rolą *improduktywów*, o wiele donioślejszą niżby się zdawało. To są roznosiciele pyłków inteligencji. Za innych chłoną, za innych trawią myśli, pomagają do ich krążenia. Czytają często za tych, którzy... piszą. Bo pisarze na ogół czytają znacznie mniej niż się przypuszcza, instynktownie bronią się przed nadmiarem druku. Pisać i czytać, to może za dużo! Owi rzekomi improduktywi, to są nieznanymi wychowawcy; gdyby można było na idealnej wadze ważyć takie rzeczy, wpływ niejednego z nich okazałby się może większy od wpływu jakiego znanego producenta książek.

W ogóle z tym artyzmem, to nie wiadomo jak jest. Miary, które się stosuje, są raczej utylitarne. Na przykład dar opowiadania a dar pisania. Czy pierwszy gorszy jest od drugiego? Tyle że ulotny, że ograniczony na mniejszą ilość odbiorców. I ten, co wyładowuje się bezpośrednio, idąc za swoim powołaniem zmarnuje życie na gawędach, wyglupianinach, ma szansę zostać pieczeniarem i wykolejeńcem, gdy ten, co pisze, dojdzie do glorii i dochodów. Jestem przekonany, że gdyby istniał jakiś przyrząd do bezpośredniego oznaczania stopnia artyzmu, klasyfikacja wypadłaby bardzo inaczej od oficjalnej. Wspominałem w jednym z poprzednich felietonów o Władysławie Michałowskim, którego nazwałem *artystą bez teki*, i oto, poruszony moim wspomnieniem, pisze do mnie jeden z tych, co go znali najbliżej:

„...był, zdaniem moim, jednym z największych aktorów-filozofów i nie tylko odtwórcą, ale twórcą postaci, które nigdy nie żyjąc w świecie, żyły i żyją między nami... Gdyby ktoś rozmowy i powiedzenia tych postaci utrwalił pismem, można by z tego czerpać w życiu w chwilach złych i dobrych jak z Fausta”...

Tak mówi bardzo inteligentny człowiek o tym ziemianinie i staroście galicyjskim, który nic w ogóle nie pisał i całe życie przebałwił się bańkami mydlanymi dowcipu i fantazji.

„Na dwa dni przed śmiercią, będąc już właściwie umierający (czytam w tym samym liście), udawał Pawła Popiela, jakby Paweł Popiel mówił o Aleksandrze Skrzyńskim i jego rządzie, wtedy właśnie ukonstytuowanym”. Też Jowialski, ale jaki!

To tylko nawiasem. Wróćmy do kawiarni. Otóż, można zrozumieć, że wówczas — dziś wydaje się to nieco egzotyczne, a nieśmiertelny Franc Fischer jest zabytkiem właśnie z owych epok — były umysłowości wyzywające się w ten sposób; inteligencje zarazem bardzo czynne i bardzo leniwe, które podnieca kontakt z audytorium, zapładnia atmosfera dysputy, paradoksu. Nie docenia się dziś tych ludzi. Grecy byli w tym szersi, mieli swój typ filozofów ulicznych, skompromitowany w sofistach, ubóstwiony w Sokratesie. Zawsze kiedy się nad tym zastanawiam, myślę o biednym Ludwiku Janikowskim, któremu tyle zawdzięczam, tak znanym później w bohemie wiedeńskiej, przyjacielu Altenberga, Krausa, opisanym zjadliwie w paszkwilowej powieści pod tytułem *Ezechiel der Zugereiste*. Cóż to był za wspaniały płomień inteligencji!

Ach, te dysputy krakowskie! Dziś trudno sobie wyobrazić coś podobnego, z powodu obecności kobiet. Nie zniosłyby tego. Czytałem gdzieś o procesie rozwodowym w Ameryce, w którym żona zażądała rozwodu z powodu znęcania się męża. Jako przykład okrucieństwa podała, że sprowadzał do domu przyjaciół i po kilka godzin rozmawiali o Kancie. Sąd uwzględnił motyw i udzielił rozwodu. Z tego punktu widzenia, niejedyn bywalec kawiarni krakowskich mógłby być oskarżony o sadyzm...

Godziny schodziły na takich dysputach. „Wisielka płynie wolno, ma czas, robaczku, ma czas”, mawiał Stach Przybyszewski. Istotnie, czego jak czego, ale czasu było w Krakowie dość. Kiedy zamykano jedną kawiarnię, szło się do drugiej; w tym sennem mieście kilka kawiarni było otwartych do trzeciej rano! Bez muzyki. Broń Boże: tym krakowski wyjadacz kawiarniany gardził: tylko gazety i gadanie. Można tam było dostać wódki, szynki, jajka, więc po co w ogóle wychodzić? Ale trzecia rano wybiła jak nic, a tu jeszcze nie doszło się do konkluzji w najważniejszych sprawach ducha! Na szczęście i wtedy było gdzie się schronić; była kawiarnia, której nie zamykano nigdy, otwarta bez przerwy dniem i nocą przez trzydzieści lat istnienia: „Rosenstock” (*Rosenkreutzer*, jak go nazywał Przybyszewski), na rogu ulicy Lubicz. Była to najbardziej malownicza knajpa, jaką znałem; ponieważ, począwszy od trzeciej rano, była jedyną, spotykały się tam wszystkie stany. Złota młodzież wprost z balu we frakach, i również we fraku kelner z innej kawiarni, który *po fajerancie* zachodził jako gość na partyjkę bilardu. Tupot nóg dorożkarzy wstępujących na rozgrzewkę i szwargot oficerów austriackich. A wśród tego gwaru, zaduchu, w kącie, nic nie widząc, nic nie słysząc, tokuje dwóch młodzieńców, wydzierając sobie słowa, miażdżąc się argumentami, nie mogąc się doczekać chwili, gdy przeciwnik zrobi pauzę dla nabrania oddechu. Ci z pewnością przegadają tak do ósmej rano, po czym będą jeszcze do południa obchodzić plantacje, upici jednym z najsilniejszych narkotyków — gadaniem.

A kelnerzy kawiarniani! Raz ujrzałem klepsydrę, gdzie, pod imieniem i nazwiskiem, widniała taka godność: *Były kursor związku kelnerów*. Nie, to już za wiele melancholii: kelner, związek kelnerów, i kursor tego związku, i do tego *były*, i do tego umarli. I stałem długo przed tą klepsydrą, w pustej ulicy krakowskiej, w błoto i w deszcz, niczym Hamlet nad czaszką Yoricka.⁶⁵

Potem przybył miastu jeszcze jeden nocny lokal: dworzec kolejowy. Dawniej zamknięty na parę nocnych godzin, od czasu „blitzów” otwarty był całą noc. Tam — już za czasów *Balonika* — wędrowali nad ranem wypędzeni skądinąd cyganie. Pamiętam, jak raz malarza Stasia G., zalanego porządnie, opanowała uparta myśl, że wszyscy, którzy tam czekają na ranne pociągi, przyszli pić, tylko „kufierki hycle dla niepoznaki pobrały”, powtarzał z podziwem dla ich pijackiej chytrkości. Tenże Staś G. rzucił się na brodatego portiera Czecha, który nosowym głosem wykrzykiwał swoje „Schnellzug nach Dzedzitz, Oderberg, Prerau, Lundenburg, Wiee-en”, i wpił się namiętnie w jego wargi, krzycząc: „Usta mi twoje daj, chcę kąsać twoje usta!” Ale niech nikt nie przypuszcza nic złego, to była tylko taka fantazja artysty. Ten cygan nad cyganami, biedny jak mysz kościelna, ożenił się później z ekscentryczną hrabianką: była to już epoka *Balonika* i pod tym znakiem

⁶⁵*I stałem długo przed tą klepsydrą, w pustej ulicy krakowskiej, w błoto i w deszcz, niczym Hamlet nad czaszką Yoricka.* — tu w tekście umieszczono dwie ilustracje z podpisami: Sztuka a życie: p. Sulima w roli Racheli z *Wesela*; Sztuka a życie: Racheli autentyczna w kawiarni. [przypis edytorski]

był też poczęty ów mariaż. Żyli z sobą wcale dobrze, ale można było umrzeć ze śmiechu, słysząc co za historie haftuje Staś na temat tego małżeństwa; jak ona nim pomiata, jak go maltretuje, jak mu wymawia łaskę, którą mu zrobiła. „Rano myję zęby kalodontem, a ona wydziera mi tubkę i wyrzuca przez okno; ty dziadu jeden, woła, czyś ty wiedział przedtem, co to kalodont?” etc. Tak potrafił snuć godziny całe, kiedy się urznął, i płakał przy tym nad sobą rzewnymi łzami. Czyż kawiarnia, w której występowali tacy komicy, nie była atrakcją?

Nie pamiętam dokładnie, kiedy zaczęła się do kawiarni inwazja kobiet. Zdaje mi się, że to było w *Secesji* (róg Rynku i św. Anny), z jej tandetnym szykiem, muzyczką i w ogóle wiedeńskim stylem. Tam zaczęły chodzić rodziny i w ogóle damy. Natomiast stara kawiarnia Sauera (gdzie jeszcze królowa Jadwiga miewała randki z Wilhelmem, ale wtedy nie było tam kawiarni tylko dom Gniewoszków), na przeciwległym rogu Rynku, wciąż była męska. Aby iść umiarkowanie z duchem czasu, Sauer wprowadził pokoik, gdzie mężczyzna mógł pojawić się tylko o tyle, o ile towarzyszył damie. Koniec temu nonsensowi położył jakiś gość, który wszedł sam i zażądał herbaty. Przepraszono go, że nie wolno go obsłużyć, o ile jest bez damy. „A, tak?”, odpowiedział i wyszedł. Za chwilę wrócił z „protustką” (jak to nazywa Jakub Wojciechowski) z rogu, posadził ją naprzeciw siebie i rzekł spokojnie do osłupiałego kelnera: „Proszę o herbatę”.

Z tych kawiarni najruchliwszą i przez długi czas najbardziej „literacką” był Schmidt na roku Szewskiej i plantacji. Było tam nieprawdopodobnie brudno, bo właściciel, jako radny miejski, nie lękał się żadnych przepisów i inspekcji. Kiedy mu ktoś zwracał przyjacielską uwagę, że jednak warto by oddzielić kuchnię od klozetu i wprowadzić pewne elementarne ulepszenia, odpowiadał spokojnie: „Pełniej nie będzie”, pokazując gestem salę, w której w obłokach dymu istotnie była głowa przy głowie.

Potem *Paon*, o którym mówiłem już gdzie indziej. Zdziwi może kogo na rycinie, że w ogólnej sali jest zamalowane płótno, a w *Paonie* ściany są puste. Bo właśnie *Paon* był ucieczką od tego ogólnego płótna, którego demokratycznej pstrokacizny nie mógł znieść czciciel hierarchii w sztuce, Jan Stanisławski. W *Paonie* były tylko bloki z papierem rysunkowym, pastele i węgle pod ręką. Często nad ranem zaczynał tam robić swoje portrety Wyspiański. Tam pamiętam heroiczną scenę, kiedy Przybyszewski i Kasprowicz spotkali się pierwszy raz (tak to przynajmniej przedstawiał Przybyszewski, troszczący się w tym momencie o wszystko raczej niż o ścisłość historyczną), od czasu jak Jaś pasał gęsi w rodzinnym Szymborzu o miedzę od Łojewa, ojczyzny Stacha. Upili się oczywiście obaj jak nieboskie stworzenia; nie wiedząc już co robić z wzajemnej czułości, zamienili kamizelki jak bohaterowie Homera zbroje. Stach miał berlińską kamizelkę brązową ze złotymi guzikami na dwa rzędy, z której był bardzo dumny, ale oddał ją bez wahania. Kasprowicz chciał wymienić i pugilaresy, ledwo go przyjaciele powstrzymali, bo Kasprowicz, jadąc do Warszawy na odsłonięcie pomnika Mickiewicza, pugilares miał spęczniały banknotami, a nasz Stach, Boże zmiłuj się... Ale na jedno wyszło by Jasiowi, bo i tak wszystko w Warszawie przepił.

Czasem zaglądał do Krakowa i do *Paonu* Miriam, wytworny smakosz, który kunsztownie skomponowaną biesiadę zwykł był kończyć kieliszeczką *crème de Mocca*. Pamiętam scenę, jak Stach dawał restauratorowi Turlinowskiemu skrócony kurs literatury polskiej.⁶⁶ „Uważasz, robaczku, najsampierw idzie Jaś, taki wielki magnat polskiego słowa, taki sobie biedniuchny Syn ziemi, idzie sobie takim grzmiącym krokiem do nieśmiertelności. Uważasz robaczku: Jaś. No, Kasprowicz. — A, pan Kasprowicz, znam, znam, odpowiadał życzliwie *Turul*, pamiętny że w czasie przejazdu Kasprowicza pękło w *Paonie* ze dwadzieścia butelek szampana. — A drugi, uważasz, robaczku, taki wytworny książę kultury europejskiej, mag wiedzący wszystkie tajemnice, ten, co najsubtelniejsze włókna... No, Miriam!... (Barania mina Turlinowskiego zdradzała wyraźnie, że ani w ząb nie wie, o kim mowa). No, Miriam, ten, co najsubtelniejsze włókna duszy... (Ta sama mina restauratora). I byłoby się tak ciągnęło długo, aż wreszcie znawca ludzi i napojów, Stasinek, zniecierpliwiony tym nieporozumieniem wynikłym jedynie z użycia niewłaściwego języka,

⁶⁶Pamiętam scenę, jak Stach dawał restauratorowi Turlinowskiemu skrócony kurs literatury polskiej. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Sala w kawiarni Turlinowskiego* (Od lewej ku prawej; M. Dobrowolski, Alfred Wysocki, Dagny, W. Tetmajer, K. Żelechowski, K. Rakowski, T. Żeleński (Boy), S. Przybyszewski i in.). [przypis edytorski]

Kawiarnia, Brud

Sztuka, Artysta, Jedzenie

rzucił tylko; „No, Turul, likier kawowy”... Oblicze Turlińskiego rozjaśniło się natychmiast *wiedzącym* błyskiem: „A, pan Przesmycki, znam, znam, oczywiście”... Bo Zenon Przesmycki był mu doskonale znany, ale nie jako mag, tylko jako smakosz.

Pocziwy Turliński, a jednak i on uległ czarowi atmosfery! Kiedym go spotkał „na wygnaniu”, we Lwowie, omal nie płakał wspominając krakowskie czasy. Wówczas Turliński prowadził we Lwowie kawiarnię *Sztuka*, niby to w duchu krakowskich tradycji, i robił w niej dziwne cuda. Pozawieszał na ścianach rysunki z *Paonu*, o pewnej godzinie muzyczka grała pianissimo, światła gasły, ustępując miejsca czerwonym lampkom, robiła się cisza, i to się nazywało „nastroj”. Myślałem, że pękne ze śmiechu, kiedym to ujrzał. I sam Turliński czuł różnicę... Toż samo kelner jego Jan, dla którego *bruderschaft* wypity z Przybyszewskim u Rozenstocka stał się głębokim wstrząsem psychicznym i przeanielił go w jakąś pół-fantastyczną postać. Tajemnicze są czary Sztuki!

JAN APOLINARY

Po rozbiciu się *Paonu*, rój cyganerii przycupnął u tak zwanego *Bodegi*. Był to pierwotnie handel win południowych, w lokalu jak na Kraków dość egzotycznym, gdzie zamiast stolików były beczki i gdzie szynkowano na czczo Marsalę, Taragonę i Xeres. Ta nowość się nie przyjęła, *Bodega* zbankrutowała; kupił ją jakiś Czech, aby Marsalę zastąpić piwem, a Xeres kiełbaskami z chrzanem, o wiele lepiej udającymi się w naszym klimacie. Podawano tam i cienkusz austriacki, w osobliwym szklanym naczyniu z kurkiem, nazywanym przez cyganerię *begarem*. „Obniżyć, obniżyć krtań”, takie było tam zagadkowe hasło, powtarzane przez obecnych chórem, w chwili gdy jeden z nich wypróżniał spory puchar wódki. W *Bodedze* królował Kasper (Żelechowski), malarz popularny dla swoich fenomenalnych talentów mima i komika. Miał ogromny repertuar komponowanych przez siebie numerów: dziś żyłby z tego jak ksiązę w jakim *Quiproquo*, wówczas dopłacał życiowo do tego talentu. Wymowny przyczynek do tego, co wprzód mówiłem na temat produktywności i nieproduktywności. Talenty jego były dla Kaspra zgubą; niezmiernie towarzyski, najlepiej wyżywał się w knajpie; potrafił po parę dni nie sypiać w domu, wobec czego budziła wesołość wisząca u niego w mieszkaniu wielka karta z napisem: *Dom to wszystko*. Otóż, aforyzm ten miał wyrażać, że to, co Kasper daje żonie na „dom”, obejmuje już *wszystko*, i żeby mu poza tym nie suszyła głowy.

Nieodłącznym przyjacielem Kaspra był przygłuchy malarz Stroynowski, zawsze poważny, nawet wtedy kiedy, pijany w sztok, w lokalu z „damską kapelą” Benzaka, ściągał na ziemię obrus z całym nakryciem, koledze zaś, który go chciał powstrzymać, odpowiadał spokojnie i z wolna: „Nie przeszkadzaj, bo pyski zbiję; nie jestem dziecko, wiem, co robię”; po czym najpoważniej kończył, wśród przeraźliwego brzęku talerzy, dzieło zniszczenia.

Bądź co bądź, po dytyrambie *Paonu* wszystko to zdawało się ubogie i szare. Po trosze młodzi malarze uciekali na wieś, do Bronowic, gdzie od kilku lat siedział, wżeniony w „króla Piasta”, Włodzimierz Tetmajer. W dzień malowali, wieczorami zbierali się u Włodzia lub w karczynie na „kurdesze”; bywało tam wesoło. Z tego wynikło później małżeństwo Rydla i jego literackie konsekwencje.

Ale już tworzył się nowy ośrodek życia w cukierence, która później miała się stać bardzo głośna, w *Cukierni lwowskiej* Michalika, przy ulicy Floriańskiej l. 45. Kim był jej założyciel, Jan Apolinary Michalik, o tym objaśnia monografia cukierni, której autor podpisał się skromnie *Zenon*. Trzeba by z kolei objaśnić w kilku słowach, kto jest *Zenon*.⁶⁷ Każdy Krakowianin znał malowniczy zaułek ulicy Pijarskiej, gdzie w parterowym oknie dość niepokaźnego domu stała widniała karta: *Potrzeba kilku dziewcząt zaraz*. To był istniejący do dziś prastary zakład litograficzny Zenona Pruszyńskiego, zarazem uczonego numizmatyka i zbieracza. Litografia Pruszyńskiego była przez wiele lat żywym ośrodkiem, zwłaszcza że jej właściciel, entuzjasta sztuki, szedł na rękę wszelkim poczynaniom artystów. Stamtąd wychodziły „Teki Melpomeny”, „Chochol”, „Liberum Veto”; tam odbijały się (gratis) słynne „zaproszenia” *Zielonego Balonika*. Bo nie było większego

⁶⁷o tym objaśnia monografia cukierni, której autor podpisał się skromnie *Zenon*. Trzeba by z kolei objaśnić w kilku słowach, kto jest *Zenon*. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Zenon* (rys. K. Sichulski). [przypis edytorski]

patrioty krakowskiego kabaretu nad Zenona, który do dziś, przez dwadzieścia pięć lat, przychodzi co dzień do Michalika na kawę i siada dla tradycji przy stoliku „malarzkim”, obchodząc po kolei sumiennie wszystkie dziesięciolecia, piętnastolecia etc.

Książka Zenona, jak przystało na dzieło erudyty, roi się od błędów i nieścisłości; mimo to, zawiera szereg cennych szczegółów o człowieku, którego nazwisko miało stać się godłem. Dowiadujemy się stamtąd, że Jan Apolinary Michalik był cukiernikiem z bożej łaski. Kiedy w drugiej klasie gimnazjalnej dostał „dwójkę”, ojciec, za karę i dla postrachu, oddał go na wakacje do znanej cukierni Bienieckiego we Lwowie. Po wakacjach przyszedł go odebrać; ale mały Jaś rzucił mu się do nóg z prośbą, aby go zostawił w cukierni; tak mu się spodobał ten zawód. Po latach, pan Jan przeniósł się na swoje, aby założyć w Krakowie *Cukiernię lwowską*. Rozwinął w swoim fachu wielką pomysłowość. Wpadł na ideę nazywania ciastek po imieniu (*Carmen, Flirt, Paderewski* itp.) i raz po raz wypuszczał nowe kreacje, reklamując je wszelkimi sposobami. Wprowadził afisz na ciastko! Gorszyło to wielce poważnych kupców krakowskich, gardzących reklamą: elegancją starej firmy było nie mieć nawet szyldu. Najbardziej gorszył się p. Parys Maurizio, cukiernik z Rynku, który wyrabiał jeszcze lepsze ciastka, ale uważałby sobie za hańbę bodaj palcem ruszyć dla ściągnięcia odbiorców. Za to kiedy chłopcy mu donieśli, że jeden z profesorów Uniwersytetu stale łasuje z lady czekoladki, płacąc np. za trzy, kiedy ich wsunął jedenaście, Maurizio zabronił chłopcom przeszkadzać mu w tej czynności. Przez cześć dla *Alma mater*, tej najstarszej firmy krakowskiej.

Ponieważ cukiernia Michalika znajdowała się o parę kroków od Akademii sztuk pięknych, siłą rzeczy zaczęli tam wstępować młodzi malarze; z czasem stała się ich obozowiskiem.

O Michaliku pisano w nekrologach wiele pięknych a zdawkowych rzeczy: polski Ragueneau, ukochał sztukę, karmił ciastkami artystów, etc. Jak zwykle, wszystko było zupełnie inaczej, i o wiele zabawniej. W tym smak figury tego cukiernika, który miał zawdzięczać sławę cyganerii, że był na antypodach jej ducha. Dość spojrzeć na ten reklamowy portret, który stanowił radość artystów, a na którym Jan Apolinary tak ludzko podobny jest do króla Jana III-go z pudełka od zapalek.⁶⁸ Ten piękny wąs, ten biały krawat, te dyplomy i medale, wszystko świadczy, że ideały czynnego i ambitnego przemysłowca były zgoła nie cygańskie.

I kiedy od stolika malarzkiego w jego cukierni padło — rzucone przez J. A. Kisielewskiego⁶⁹ — hasło *kabaretu*, największą trudnością było uzyskać zgodę — samego Michalika. Ani rusz nie chciał, zdawało mu się to profanacją lokalu. Prawda, że potem, po latach, podpisawszy raz sobie trochę (bo i pić nauczyli go w końcu ci rozpustnicy), ścisnął nam dłonie z rozczuleniem, mówiąc: „Panowie zrobili ze mnie człowieka!” Ale w gruncie walczyły w nim wciąż dwa światopoglądy, dając powód do bardzo zabawnych kolizji.

Lepiej niż wszystko inne scharakteryzuje go następujący fakt. W czwartym roku *Balnika*, przed sezonem, ożywieni świeżym zapalem malarze wzięli się do tego, aby przemaalować i ozdobić freskami małą salę (dużej jeszcze nie było). Sichulski zawiesił swój *Kabaret szalony* do wiersza E. Leszczyńskiego); Filipkiewicz z Kaniockim kończyli „aeroplan”; Wojtkiewicz rozrzucił po ścianach swoje misterne drobiazgi. Między innymi Alfons Karpiński wykonał żartobliwy obraz, przedstawiający aktualne wówczas odkrycie bieguna północnego, o którego chwałę spierali się Cook i Peary. Przybyły na biegun odkrywca spostrzegł ze zdziwieniem resztki śniadania, oraz młodego *Zengtellera*, którego wszędobylskość była przedmiotem stałych żarcików kompanii. Wśród malowanych resztek była przylepiona prawdziwa skorupka od jajka. Na drugi dzień artysta, który robił obraz, widzi, że skorupki nie ma. Myśląc, że odpadła, przykleja nową. Skorupka znowu znika. Zaintrygowany malarz pyta kelnera, co to znaczy; dowiaduje się, że pan gospodarz kazał zdjąć skorupkę. Idzie do Michalika. „Tak, ja kazałem zdjąć”, odpowiada Michalik chłodno, bo w moim lokalu nie mogą się walać skorupki od jajka”. Artysta próbuje ob-

⁶⁸ Dość spojrzeć na ten reklamowy portret, który stanowił radość artystów, a na którym Jan Apolinary tak ludzko podobny jest do króla Jana III-go z pudełka od zapalek. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Jan Apolinary Michalik. [przypis edytorski]

⁶⁹ I kiedy od stolika malarzkiego w jego cukierni padło, rzucone przez J. A. Kisielewskiego, hasło *kabaretu* — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Jan August Kisielewski (rys. S. Wyspiański). [przypis edytorski]

rócić to w żart, ale widzi, że to bardzo serio. Z kolei on wpada w irytację. — „To ja zabieram obraz. — Może pan zabrać obraz, ale w moim lokalu skorupki od jajka nie będzie. — To my się wszyscy wyniesiemy od pana. — Mogą się panowie wynieść, ale u mnie skorupki od jajka nie będzie”. Było to tak zabawne, że w końcu malarz parsknął śmiechem i zrezygnował ze skorupki. Tłumaczyliśmy to sobie tym, że za młodu biedny Jaś tyle musiał się nabrać w cukierni po karku za każdą walającą się skorupkę od jajka, że wytworzył się w nim „kompleks skorupki”. Ale zważmy, że było to w czwartym roku *Balonika*, a w dziesiątym blisko współżycia z artystami!

Dziwne igraszki robi los z ludźmi! Powołaniem Michalika był wypiek ciastek i sprzedawanie ich. Pokoik za sklepem był rzeczą uboczną, bez znaczenia, coś tak np. jak pokoik za sklepem Wedla. Tymczasem poszło wszystko odwrotnie. Ciastka nie chwyciły; nie pomogły ani afisze, ani pieczętki wybijane na asfalcie, ani nazwy coraz to nowszych kreacji, tak obiecujące jak *Marzenie*, *Manru*, *Goplana*. Krakowianin reklamy nie lubi, nie ufa jej, drażni go. Każdy wiedział od dziecka, że ciastka kupuje się u Maurizia, i koniec. Natomiast zwycięska reklama przyszła Michalikowi nieoczekiwanie właśnie z tego pokoju za sklepem, z tych rzeczy, które się tam działy w sobotnie noce, z tych cudactw, które pokryły ściany. O ile Krakowianie mało kupowali ciastek „na froncie”, o tyle masowo tłoczyli się do pokoju za sklepem. Codziennie między piątą a siódmą oblegały sklep pielgrzymki tych, którzy nie mogli dostać miejsca. Słowo *Michalik* było na ustach wszystkich. Michalik rad nie rad rozumiał tę wskazówkę losu; rozszerzył lokal, z cukiernika stał się kawiarniem, z solidnego przemysłowca patronem cyganów. Sądzę, że nie bez żalu: w ciastkach sam był twórcą, poetą!

Kiedy powstała nowa sala, było już właściwie po wszystkim. Całe życie *balonikowe* rozegrało się w starej sklepionej salce, która z trudem mogła pomieścić sto dwadzieścia osób. I charakter mają obie sale różny. Pierwsza ma coś z improwizacji, stopniowego narastania; druga jest jednolitą, całkowicie obmyśloną kompozycją Mączyńskiego i Frycza. Na chlubę Michalika trzeba powiedzieć, że w dobie, gdy on powierzył artystom urządzenie tej sali, w całej Polsce nie śniło się nikomu o tym, aby artyści mieli tworzyć wnętrza kawiarni. Ale już przeszedł przez Kraków Wyspiański. Jestem przekonany, że Wyspiański bez wahania byłby się podjął dekorowania kawiarni: inna rzecz, że urządziłby ją w stylu Bolesława Śmiałego.⁷⁰

I tu nie obyło się bez zabawnego konfliktu.⁷¹ Na wielkim *panneau*, obejmującym drzwi nowej sali, Sichuła machnął jurną parafrazę *Sądu ostatecznego* Michała Anioła z postaciami uczestników *Balonika* i jego ofiar; i — zabawna mistyka związków! — zdarzyło się mu to samo, co prawdziwemu freskowi genialnego mistrza. Mianowicie, nagie a dosadnie malowane postacie obudziły takie zgorszenie w stałym gościu cukierni, emerytowanym austriackim generale, że nie dopił rannej kawy, splunął i opuścił lokal. Można sobie wyobrazić, jakie to uczyniło wrażenie. Generał nie pił kawy, generał splunął!... Skonsternowani chłopcy donieśli o tym Michalikowi; przybiegł zaperzony i oświadczył, że wyrzuci obraz na podwórze, o ile artysta nie pozasłania bodaj najdrażliwszych szczegółów. I, tak samo jak Michał Anioł, Sichuła musiał dorobić kąpielowe majtki wszystkim, począwszy od niżej podpisanego, który, wraz z Nosem i Teofilem, znajduje się w centrum obrazu. Szkoda mi dróbek Hoesicka, które były potraktowane przez artystę z łagodnym humorem.

Trudno się dziwić, że z tego wszystkiego w głowie Jana Apolinarego Michalika musiał zapanować chaos.⁷² Sztuka wciągnęła go w swój krąg coraz zawrotniejszy, zmieniała doszczętnie plan jego życia, zburzyła wszystkie pojęcia, przyzwyczajenia. Michalik był trzeźwy, akuratywny, spokojny, skromny, choć ambitny w swoim zawodzie, brzydził się pijanymi, hałasem, burdą, szanował urzędy i godności. I oto życie nasyciło jego ambicje

Mieszczanin

⁷⁰Jestem przekonany, że Wyspiański bez wahania byłby się podjął dekorowania kawiarni: inna rzecz, że urządziłby ją w stylu Bolesława Śmiałego. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Fragment dużej sali. Po lewej gablotka z lalkami; po prawej karykatura Frycza, przedstawiająca J. Mycielskiego, gdy trzyma (w marzeniu) do chrztu latorośl Habsburgów i Radziwiłłów. [przypis edytorski]

⁷¹I tu nie obyło się bez zabawnego konfliktu. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: St. Rzecki. [przypis edytorski]

⁷²Trudno się dziwić, że z tego wszystkiego w głowie Jana Apolinarego Michalika musiał zapanować chaos. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Po kabarecie nad ranem (mal. H. Szczygliński). [przypis edytorski]

ponad wszelkie spodziewanie, ale w jakże paradoksalny sposób! Lokal jego gościł figury, o których nie zamarzył nawet we śnie: rektory, redaktory, hrabiowie, hofraty, ba ekscelencje; i wszystko to zawdzięczał tym pijanicom, których uczynkami się brzydził. Po każdym „kabarecie”, chaos ten w głowie Michalika zwiększał się. Tu rozmawiał z nim łaskawie ekscelencja Wodzicki, tu kopnął go w brzuch Boguś Adamowicz: jak ustalić bilans tak spędzonego wieczoru? Wynoszą Xawerego Dunikowskiego, który w powietrzu miota się jak opętany i gdzie może dosięgnąć rozdaje policzki: ale oto Michalik widzi, że, patrząc na to, rektor uniwersytetu Cybulski uśmiecha się życzliwie i nie przerywa rozmowy z innym luminarzem nauki. Ktoś strzela z rewolweru w sufit: Michalik, czerwony z furii, rzuca się w tę stronę: ale co ma powiedzieć, kiedy to strzelił sam prokurator P... (dziś prokurator Sądu Najwyższego). Nie pozostało nic, jak tylko uśmiechnąć się przyjemnie. A cóż dopiero kiedy nad ranem otoczą go kręgiem we wścieklej sara-bandzie, pomieszani z łazikami, z aktorkami, profesorowie, radcy, sędziowie, wywijając mu nogami pod sam nos i wznosząc okrzyki na jego cześć.

Bierze do ręki gazetę, nowy chaos. Gdzie spojrzy, czyta swoje nazwisko. „Kultura michalikowa”, „pachołki michalikowe”, „jaskinia michalikowa”. O co właściwie chodzi? Tu wymyślają, wyklinają, a tu przychodzą najszanowniejsze figury i mówią mu komplementy. Go to wszystko znaczy? Co to jest ta „kultura michalikowa”, o której piszą? Biedny cukiernik zaczął myśleć; głowa jego — czuć to było — pracowała ponad swoją możliwość; od ciągłego obracania rzeczy, których nie mógł ogarnąć, twarz jego nabrała jakiegoś wyrazu uwagi, napięcia, dochodzącego do tragizmu. Dodajmy, że Michalik był najzupełniej wyzuty z poczucia humoru; wszystko brał poważnie. Toteż, gdyby się to nie przerwało, obawiam się że byłby zwariował.

Na co tam nie patrzył ten schludny gospodarz, który nie mógł znieść na obrazie skorupki od jajka! Żona przyszłego dyrektora Departamentu Kultury omal, na jednym z wieczorów *Balonika*, nie urodziła w lokalu dziecka; ledwie ją zdołano odwieźć do domu. Pamiętam znowuż taką scenę. Staś C., kompletnie pijany, ślania się na nogach. Układają go w kącie na kupie paltotów, aby się przespał. Ale elektryzują go dochodzące dźwięki muzyki; zrywa się ze słowami: „ja chcę brać udział”, i — dostaje ataku typowej morskiej choroby. Przychodzi chłopiec, zasypuje ten „udział” trocinami, sprząta, Staś śpi. Budzi go nowa fala muzyki, gwaru; znów się zrywa: „Ja chcę bra-ać u-udział”. I znów trociny, sprzątanie, sen, itd. Termin „brać udział” stał się przysłowiowym określeniem. Kiedy, później nieco, Staś wstąpił we wspomniany poprzednio arystokratyczny związek, *Zielony Balonik* przesłał na ucztę weselną następującą depezę: „Dziś, kiedy dłoń kapłana złączyła dwa światy, — krakowską cyganerię z polskimi magnatami, — w tym święcie, radośniejszym niżli sam lajkonik — serdeczny *bierze udział* Zielony Balonik”.

Z całej legendy Michalika najopaczniejsza jest bajka o „karmieniu artystów”. Nikogo nie karmił, nikomu nawet nie kredytował. W ogóle w przemyśle cukierniczym kredyt nie istnieje. Można kupić na kredyt ubranie, fortepian, ostatecznie kopalnię węgla, ale ciastko płaci się gotówką. Michalik był rachunkowy i ostrożny aż do pedantyzmu. Po pierwszym sezonie *Balonika*, kiedy zauważył, że wkradły się w obrót drobne pozycje kredytowe kilku osób, rozesał tym swoim najlepszym gościom, kurom, które mu nosiły złote jajka, wezwania płatnicze przez adwokata. Teofil Trzciniński⁷³ dostał taki pozew o trzy korony z halerczami; może zachował go na pamiątkę gdzieś w swoich papierach? Skoro cukiernia przeobraziła się — faktycznie, jeśli nie nominalnie — w kawiarnię, Michalik zaprowadził instytucję kelnerów (w cukierni byli tylko *chłopcy*), która oddziela gospodarza murem bezpieczeństwa od wszelkich zakusów kredytowych. Artyści nie zostali mu winni ani grosza, natomiast wydawali u niego dużo, ściągali mu tłumy gości, i zostawili mu w prezencie krociową wartość firmy i urzędzenia. Tak samo było z Turliniskim, i tak wygląda stale legenda o „polskich Ragueneau”.

Mimo incydentów z artystami, Michalik przywiązał się z czasem do swoich pstrokatych ścian, ale i to przywiązanie objawiało się w swoisty sposób. „Gdybym kiedy sprzedał moją cukiernię, nie oddałbym tego wszystkiego, mówił raz, pokazując na freski swego lokalu. — A co by pan zrobił? spytał ktoś. — Zamałowałbym na biało”.

⁷³ Teofil Trzciniński dostał taki pozew o trzy korony z halerczami — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Teofil Trzciniński (rys. K. Frycz). [przypis edytorski]

Nie zamalował jednak dobry Michalik, bo nabywca wymówił sobie całość ścian w cenie kupna. W czasie wojny, znękanym trudnością prowadzenia cukierni, sprzedał ją wraz z urządzeniem dwóm swoim pomocnikom. Osiadł w Poznaniu, gdzie założył wykwintny pensjonat. Z rozczuleniem witał każdego gościa z Krakowa i wspominał rzewnie „jamę Michalikową”. Ale mieszkańcy pensjonatu obowiązkowo musieli wkładać smoking do kolacji, taki był regulamin. I to dopiero był rewanż Michalika nad losem, ziszczenie ambitnych marzeń młodości. Bo Jan Apolinary zawsze w gruncie pozostał takim, jakim go przedstawia fotografia z medalami i w białym krawacie. Ten patron krakowskiej cyganerii zostawił jej na wieki swoje imię, ale duszy nie oddał jej nigdy.

SZAŁ

Najpierw małe dygresja. Z okazji mego ostatniego felietonu, opowiedział mi Karol Frycz następującą swoją rozmowę z Michalikiem. Cukiernik, w chwili wynurzeń, mówił tak: „Proszę pana, jaki to dawniej człowiek był głupi. Dawno temu, jeszcze zanim panowie się tu zadowolili, przychodził do cukierni co dzień pan Wyspiański. I jednego razu zaproponował mi, że, jeżeli mu zwrócę za farby, to on mi nocami całą tę salę, od stropu do podłogi, pomaluje. — Jak to za farby? — No, oczywiście, bo zawsze farby kosztowałyby kilkanaście guldenów. — I pan się nie zgodził? — Ano taki człowiek był głupi... Myślałem sobie; malowana cukiernia, jak to będzie wyglądało, będą się ze mnie śmiać... Teraz żałuję”.

Bardzo wierzę! I my żalujemy. Pomyśleć tylko: stara sklepiona sala, malowana „od stóp do głów” przez Wyspiańskiego. Zależało tylko od zgody cukiernika. Czy nie miałem racji mówić, że Kraków to było miasto niepodobne do wszystkich innych?

A teraz ciągnijmy dalej. Właściwie ten dziesiątek felietonów o starym Krakowie napisał mi się sam nie wiem jak. Chciałem po prostu, z okazji 25-lecia, poświęcić wspomnienie *Zielonemu Balonikowi*. I okazało się, że trzeba zacząć z tak daleka, inaczej nie byłoby zrozumiałe. Ta egzotyczna roślinka miała korzenie tak głębokie, tak rozgałęzione. A zdaje mi się, że niezależnie od osobistych sentymentów, warto jej było poświęcić trochę uwagi. Wszakże to było bodaj pierwsze w Polsce zjawisko zbiorowego śmiechu. Właśnie w tym smutnym Krakowie. Trzeba było pokazać, do jakiego stopnia było to naturalnym wykwitem całej krakowskiej przeszłości. Widzieliśmy, ile humoru, ile kpiarstwa nagromadziło się w tym cichym i zbożnym mieście, ile wytworzyło się tam prężności imaginacyjnego życia, ile się spotkało różnych elementów. Wszystko to, zmieszane razem w tej małej sali niby w retorcji, podgrzane płomykiem spirytusowym, zaczęło się burzyć, dawać nowe połączenia i strąty.

Znalazł się tam teatr, który przebył tymczasem dyrekturę Pawlikowskiego, Kotarbińskiego i zaczął okres Solskiego; i *Sztuki piękne* — profesorowie i uczniowie — i redakcja „Czasu”, i Sztuka stosowana, i Bronowice, i przybyszewszczyzna, i Uniwersytet, i kawiarnia... Spotkali się starzy i młodzi; Żuk-Skarszewski, który był dla nas patriarchą, ósmoklasista Leon Schiller, który pierwszy raz wystąpił na estradzie michalikowej w mundurze gimnazysty, albo młodziutki aktor Osterwa, który w *Baloniku* zdobył pierwsze oklaski.⁷⁴ Wszystko znalazło się tam razem jak w arce Noego, płynącej po mętnych wodach krakowskiej melancholii.

Zaznaczyłem już, że, aby zrozumieć ducha *Balonika*, trzeba zupełnie oddzielić tę instytucję od pojęć o wszystkich mniej lub więcej wesołych teatrzykach. Nie było to żadne przedsięwzięcie; wstęp był bezpłatny, ale za to warunkowany w udzielaniu zaproszeń surową cenzurą; każdorazowy program był na wpół improwizowaną premierą, której się nie powtarzało. Każdy miał prawo wypowiedzenia się; zaledwie że istniał rozdział między salą a estradą. Z czasem, uczestnicy, scementowani między sobą nieuchwytną wspólnością duchową, utworzyli rodzaj luźnego bractwa czy zakonu, który nadawał ton życiu Krakowa.

Dość naturalne jest, że jądrem tego skupienia stał się pierwotnie stolik malarski. Malarze, to element najbardziej żyty; istnieje tu koleżeństwo szkoły i rzemiosła, którego nie ma w innych sztukach; wspólne zabawy, wspólne natrząsania się i bunty. Talent mimicz-

⁷⁴w *Baloniku* zdobył pierwsze oklaski. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: *Stolik Zielonego Balonika* (mal. K. Frycz). [przypis edytorski]

ny jest u malarzy częsty, literacki również; dość rzadki natomiast jest malarz, który by nie miał poczucia humoru. Wyostrzony wzrok, nawyk obserwacji, która chwyta automatyzm gestu, widzi grę mięśni pod draperią, element zwierzęcości w masce ludzkiej. Każdy prawie malarz jest po trosze karykaturzystą, ówczesne zaś pokolenie szczególnie obfitowało w ten rodzaj talentów: dość wymienić Sichulskiego i Frycza.

O ile naturalne było, że *Zielony Balonik* urodził się przy stoliku malarskim, tak znów było niemal symboliczne, że zdecydował o jego narodzinach autor *Karykatur* i *W sieci*, który w swojej „szalonej Julce” ucieleśnił rozpaczliwe tłuczenie głowami o pręty krakowskiej klatki — Kisielewski. I on, jak wszyscy młodzi, wydzierał się „za granicę”; i teraz wrócił z upragnionego Paryża, ale wrócił już ze śmiertelnym pęknięciem. Toteż, o ile on dał inicjatywę i objął prowizoryczne berło, o tyle dla poprowadzenia „kabaretu artystów” trzeba było męża większego hartu i silniejszej ręki.

Patrzmy dziś wszyscy na sympatycznego Węgra, Fryderyka Jarossy, jak z taktem i wdziękiem spełnia rolę *conférenciera*: otóż, tak samo jak wszystko w *Zielonym Baloniku* było niepodobne do czego innego, tak i ta rola o ileż była trudniejsza! Wyobraźmy sobie natłoczoną po brzegi salę, gdzie, przy stolikach gęsto zastawionych flaszkami, siedzi najniesforniejsza, najdziksza i najbardziej wybredna publiczność; publiczność, która nie chce być bierną, ale chce się wyżywać, chce współgrać, chce wyrażać swobodnie uciechę lub niezadowolenie. Im późniejsza godzina, tym było trudniej o posłuch, z wyjątkiem dla paru ulubieńców, którzy zdobywali samym zjawieniem się na estradzie. Ale nieraz długo musiał *Stasinek* uderzać kaduceusem swoim o deski i wołać sakramentalne „Mak”, co oznaczało w skróceniu: „Cicho, do cholery, jak makiem zasiał”.⁷⁵

Bo już od drugiego wieczoru kabaretowego, berło *conférenciera* ujął — i nie wypuścił go do końca — *Stasinek*. Był on zjawiskiem w pół realnym, w pół fantastycznym. Zjawił się w bandzie Przybyszewskiego, nieznany w tym małym Krakowie nikomu (podobno był rodem z Podgórze), dwudziestoletni chłopczyna, z brodą tak białą, że robiła wrażenie siwej. Co robił wprzód, nie wiadomo; jakoby studiował sanskryt. Zdomowił się u Stacha, niańczył mu dzieci, chodził po wódkę, tłumaczył rękopisy, słowem, średniowieczny „uczeń filozofa”. Rabelesowski Panurg. Młody ten człowiek miał zadziwiającą zdolność absorbowania napojów wysokowych, i doświadczenie nad wiek. Zauważono, że w ciemną noc w ogrodzie umiał nalewać wódkę do kieliszka zupełnie pełno, a nie przelał nigdy. Zapytany, jak on to robi, odpowiedział spokojnie: „To bardzo proste; trzeba sobie wybrać na niebie gwiazdkę, patrzeć na nią przez brzeg kieliszka i nalewać. Kiedy gwiazdka zniknie, to znaczy, że jest pełno”. Jak wam się podoba ta „astronomia Wojskiego”? Takich anegdot o *Stasinku* można by przytoczyć mnóstwo. Widzę go jeszcze, jak, obejmując rękami na plantach olbrzymi kasztan, woła na Janusza Ł..., bratanka Deotymy: „Janusz, trzymaj drzewko, bo się chwieje”.

(Spostrzegam, że w tych moich krakowskich wspomnieniach dużą stosunkowo rolę odgrywają spirytualia; ale, o ile osobiście jestem raczej abstynentem, o tyle uznaję, że są w życiu narodów epoki, gdy słowo *spirytus* legitymuje się chlubnie swoim pierwotnym znaczeniem, którym jest nie co innego, jak DUCH).

W klanie Przybysza *Stasinek* poznał się z Rudolfem Starzewskim; kiedy zawakowało w „*Czasie*” miejsce korektora, objął je; niebawem awansował na współpracownika pisma, z czego był niezmiernie dumny. Bo *Stasinek* miał poczucie tradycji. To połączenie stylu *Bodegi* ze stylem „*Czasu*” wydało bardzo zabawną mieszaninę: grymas krakowskiej „celebry” z podbitym okiem skończonego łażnika. *Stasinek* stale miał na estradzie frak, ale zawsze ten frak robił wrażenie, że go od trzech dni nie zdejmował. Coś niby Stanisław Tarnowski, który by się przespisał w murze wodociągowej.

To był nasz *conférencier*, i w ogóle osobliwością *Balonika* było, że wszyscy główni jego działacze wzięli się nie wiadomo skąd, rodzili się na miejscu, talenty ich były dla nich samych niespodzianką, odkryciem. Takim był Teofil Trzciniński, nasza prymadonna. Bo *Zielony Balonik* nie wydał ani jednej kobiety. Mury nie chciały. Wanda się utopiła, Jadwiga wyszła z rozsądku za Jagiełłę; nie było tradycji. Podczas gdy w Warszawie Mery

Kobieta

⁷⁵ Ale nieraz długo musiał *Stasinek* uderzać kaduceusem swoim o deski i wołać sakramentalne „Mak”, co oznaczało w skróceniu: „Cicho, do cholery, jak makiem zasiał”. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: „Mak!” (rys. E. Kazimirowski). [przypis edytorski]

Mrozińska budziła perwersyjne dreszcze minodując *Stefanię* Boya, w Jamie Michalikowej utwór ten recytował jakże skromnie sam autor.

Teofil zatem, to była nasza *androgyne*, mężczyzna i kobieta, uosobienie piosenki. Absolutna muzykalność, miły głos, porywająca siła komiczna, zdolność imitatorska. Jednym z luksusów naszego życia jest, że w kraju, gdzie nie istniała piosenka, bez tradycji, bez wzorów w tej mierze, zjawiał się ten fenomen, któremu równego nie spotkałem w świecie. Niezrównany odtwórca, przy tym sam humorysta, obserwator. Ilekroć jestem na jakim obchodzie jubileuszowym, wstrzymuję się, aby nie parsknąć śmiechem, gdy sobie przypomnę owego sepleniącego mówcę: „W pracy pirsy, w spoczynku ostatni, dla podwładnych nie pselozony, ale najlepszy kulega, cy to w towarzystwie zalickowem, cy w towarzystwie pogzebowem” etc. Charakterystyczne jest, że Trzciniński wstydził się swego talentu, akcentował swą pozycję „dystygowanego amatora”, certował się, utrudniał, całą zaś ambicję kładł w to, aby wygłaszać nudne odczyty o Ibsenie.

Działanie piosenki, i to w takim wykonaniu, było czymś piorunującym. Da się to porównać jedynie z pierwszym zetknięciem się dzikich ludów z „wodą ognistą”. Znam to wrażenie, bo sam go doznałem, kiedy się zetknął pierwszy raz z piosenką w Paryżu. Zważmy, że w Polsce, w Krakowie zwłaszcza, użytek piosenki był czymś zupełnie nieznanym. Nie było żadnych form artystycznych życia zbiorowego. To uskrzydlenie myśli, sparzenie jej z melodią, budziło ekstazę. Władysław Leopold Jaworski, wrażliwy na dowcip, ale biorący wszystko filozoficznie, zwierzał się Starzewskiemu, jak głęboko wstrząsnęła go piosenka w *Baloniku*, jako zupełnie dlań nowy sposób manifestowania się inteligencji, coś niby śpiewany sylogizm, rytmiczne formuły myśli. Na tym filozoficznym gruncie zyskaliśmy w Jaworskim prawdziwego entuzjastę.⁷⁶

Bo mieliśmy i wrogów. Jednym z najzaciętszych był Wilhelm Feldman⁷⁷, który zresztą nigdy nie był na naszych wieczorach. Ten nie kapował absolutnie nic. On uznawał tylko jeden śmiech: *krwawy*; jedną tylko jego funkcję: protest społeczny. Nie znajdując tego w *Baloniku*, karciał nas. Nie rozumiał innych wartości śmiechu; nie rozumiał zwłaszcza, że to była zabawa artystów między sobą, w szczupłym kółku, i że nie mogliśmy protestu przeciw krzywdom społecznym zakładać na ręce Axenta czy Wyczółkowskiego, bo by nie wiedzieli, co z nim począć.

Piosenka miała jeden magiczny skutek: im była udatniejsza, tym więcej wykwitało na stołach flaszek szampana. Można by przypuszczać, że rzeczy martwe mają swoją inteligencję i że te dostojne butelki wiedziały, kiedy warto się pojawić. Czasami tłoczyły się gromadnie. Jakim cudem się to działo w tym ubożuchnym Krakowie, sam nie wiem, ale po *Szopkach* zwłaszcza złopało się szampan jak wodę. Ziściła się *Pieśń szampańska* Edwarda Leszczyńskiego, wieszczę zrodzona o wiele wcześniej, przy stoliku malarskim, który wówczas nie znał jeszcze innego napoju prócz wiśniówki:

„Oto jest pieśń, co się śmieje, oto jest pieśń wyuzdana; rodzi się, nim kogut pieje, noc w noc, z wystrzałów szampana... I tańczy w bachicznym szale, i tańcząc gwiazdami brzęczy; z nogi jej w tańca zapale, opadła podwiązka z tęczy”...

Kochany Edzio Leszczyński!⁷⁸ Figura jakby żywcem przeniesiona z epoki Musseta czy Teofila Gautier. Najleniwszy z poetów, o którego duszę walczyły z poezją fortepian, papieros i filozofia ścisła, destylowana zresztą raczej w dym i marzenie. Jego *Kabaret szalony*, wiersz napisany do obrazu Sichulskiego (malowanego na niezagruntowanym prześcieradle) jest jedną z najładniejszych pamiątek owych lat *balonikowych*.

Mój Boże! Dwadzieścia pięć lat minęło od tych czasów, a wspomnienie ich zostało w uczestnikach jakże żywe! Dotąd dostaję z Kowna listy od prof. Herbaczewskiego, w których nasz Józef Albin komentuje swoje występy, niepokojące wówczas nawet nas swoim kopro-mistycyzmem. Herbaczewski⁷⁹ uważa, że przed laty nie został zrozumiany, że był prorokiem *futuryzmu* literatury, a zwłaszcza prozy polskiej. Na poparcie swoich re-

⁷⁶Na tym filozoficznym gruncie zyskaliśmy w Jaworskim prawdziwego entuzjastę. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Wł. L. Jaworski, entuzjasta Zielonego Balonika (rys. K. Sichulski). [przypis edytorski]

⁷⁷Bo mieliśmy i wrogów. Jednym z najzaciętszych był Wilhelm Feldman — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Wilhelm Feldman, wróg Zielonego Balonika. [przypis edytorski]

⁷⁸Kochany Edzio Leszczyński! — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Edward Leszczyński (rys. W. Wojtkiewicz). [przypis edytorski]

⁷⁹Herbaczewski uważa, że przed laty nie został zrozumiany, że był prorokiem *futuryzmu* literatury, a zwłaszcza prozy polskiej. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Józef Albin Herbaczewski. [przypis edytorski]

windykacji przytacza taki swój wiersz: „Z ponuro-łojowych łąk — wychodzą tanie nimfy — i wśród ojojowych mąk — rzucają brzanie tyńfy”. Kończy zaś swój długi list słowami:

„Kończąc moją proklamację, pozwalam sobie prosić was, polscy koledzy, abyście mnie nie odsądzali od czci i wiary za to, że jestem pokłócony (zresztą b. serdecznie, mam nadzieję chwilowo) z politykami Wolnej Polski! Pamiętajcie, że chcę być waszym serdecznym przyjacielem, i jednego tylko pragnę, aby wszystkie narody nauczyły się największej sztuki — sztuki wzajemnego przebaczenia!... Upewniam was, koledzy, że w *Zielonym Baloniku* (gdyby dziś istniał) Polacy z Litwinami prędzej by się pogodzili, aniżeli dziś przy Zielonym Stoliku. A więc niech żyje tradycja krakowskiego *Zielonego Balonika!*”

Pewno, że by się pogodzili! Może by się znów pokłócili na drugi dzień, ale za to już *Balonik* nie odpowiada. Nie takie rozdźwięki tam się załatwiało. Było to niby święto saturnaliów; co kto miał na wątrobie przeciw drugiemu, mówił mu w żywe oczy. Opowiadałem gdzieś indziej o przyjęciu Jana w *dwóch osobach* Styki⁸⁰. Młodzi uczniowie gadali swemu profesorowi Stanisławskiemu najcięższe rzeczy, co mu sprawiało perwersyjną radość. Bo może tajemnym cierpieniem Stanisławskiego było to, że nigdy nie spotykał oporu, wszyscy się go bali. Tutaj lękał wymyślenia, zarzuty, obelgi niemal, z rozkoszą. I w ogóle nikt tak się nie umiał rozkoszować atmosferą *Balonika* jak Stanisławski. W momencie ekstazy formułował to wielokrotnie powtarzanym wykrzyknikiem: „Noo! niechże się cesarz Franciszek Józef potrafi tak bawić!” W istocie, nie ma dwóch zdań, Franciszek Józef na pewno by nie potrafił... Pamiętam raz taką scenę, jak przy pianinie ktoś — nie wiem już, Lulek Schiller czy Noskowski — grzmi *Warszawiankę*, cała sala śpiewa chórem, a olbrzymi Stanisławski, z łagą w garści, z krwią nabiegłymi oczami, komenderuje zdobyciem Olszynki. Biedny grubas, obawiam się, że mu to wszystko ukradło parę lat życia, bo kiedy wpadł w zachwyty, nie chciał nic wiedzieć o przestrojach lekarza. Umarł w drugim roku *Balonika*; jeszcze na dzień w którym skończył, od dawna przykuty do łóżka, zamówił sobie Trzcńskiego i Frycza⁸², żeby mu pokazali ostatni program.

A cóż dopiero mam powiedzieć o sobie? Żyłem od dziecka w środowisku artystycznym; przebyłem po kolei wszystkie krakowskie skupienia literackie; i raczej odstręczyły mnie one od literatury. Dopiero ta igraszka, w której gwizdało się na wszystko, co jest „literaturą”, wyzwoliła we mnie instynkt pisarski. Składałem piosenki i wiersze wesołości ducha, dla zabawy jednego wieczoru, bez myśli o druku. Pierwsze wydania tych moich utworów, to były odbitki hektograficzne, sporządzane dla słuchaczy michalikowych, gdy nie mogłem nastarczyć prośbom o odpisy. *Zielony Balonik* zrobił mnie — ot tak, od niechcienia — pisarzem⁸³; mogę zresztą z czystym sumieniem powiedzieć, że mu się wypłaciłem; wypełniałem w nim dobrą połowę repertuaru, przedłużyłem o kilka lat jego istnienie. Zeszłoroczne „jubileuszowe” wydanie *Słówek* musiałem już opatrzyć historycznym komentarzem, tak bardzo te ulotne *Słówka* przetrwały nastroje i wydarzenia, z których się zrodziły. Dreszcz mnie przejmuje czasem, gdy sobie wyobrażę, co by się ze mną stało, gdybym w danym momencie — już jako trzydziestoletni lekarz — nie znalazł tej atmosfery. Bo nic fałszywszego, niż często spotykany komunał, że wszelka zdatność czy powołanie muszą sobie wcześniej czy później znaleźć drogę. To jest tak, jakby powiedzieć, że każde ziarno musi zejść, bez względu na to, czy padnie na asfalt, czy na glebę. Całkiem przeciwnie, jestem przekonany, że świat jest pełen ludzi, którzy nie odnaleźli siebie samych i którzy cierpią, często nie wiedząc od czego. Zwłaszcza w ówczesnych warunkach życia. Biedny mój brat, tzw. *Edziula*, który skończył samobójstwem, był — jestem przekonany — takim człowiekiem, takim artystą, który się nie odnalazł. Jedyne chwile, gdy ten mimowolny urzędnik bankowy odżywał, to były wieczory *Balonika*, którego był generalnym sekretarzem, archiwariuszem, aktorem *dell'arte* i niezmordowanym przy pianinie grajkiem.

⁸⁰*Jana w dwóch osobach Styki* — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Jan Styka, ofiara Zielonego Balonika (rys. K. Sichulski). [przypis edytorski]

⁸¹*Opowiadałem gdzieś indziej o przyjęciu Jana w dwóch osobach Styki* — Dzieje pewnego sukcesu (*Zmysły... Zmysły...*). [przypis autorski]

⁸²*Frycz* — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Karol Frycz. [przypis edytorski]

⁸³*Zielony Balonik zrobił mnie, ot tak, od niechcienia, pisarzem* — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Zaproszenie na wieczór Zielonego Balonika (rys. W. Wojtkiewicz). [przypis edytorski]

Bo pianino nie cichło tam nigdy. Co jeden odpadł bez tchu (bo to było już nie granie, ale furia opętańcza), natychmiast zastępował go drugi. Zmagaly się z sobą murzyńskie *cake-walki*, azjatyckie *tańce brzuchem*, i przekorne krakowiaki, i kunsztowne wariacje na temat melodii paryskich. Czasem mieszała się w to murarska harmonija Kaspra, czasem (bardzo rzadko) wystrzał z rewolweru, wciąż brzęk szkła, pękanie baloników i huk ludzkich głosów. Ale kiedy pianino umilkło bodaj na chwilę przy luzowaniu się grajków, czuć było coś niesamowitego w powietrzu. Jakiś niepokój ścinał wszystkie twarze. Jak gdyby lęk, że wdrze się przez mury upiorny hejnał mariacki.

WIELKI KRAKÓW

W szeregu felietonów, którym oto pragnę dać zwięzłą konkluzję, odmalowałem przemiany, jakim uległ dawny Kraków w ciągu lat kilkunastu. Miasto, o którym wprzód przejeżdżający do wód warszawiak mówił lekceważąco; „Kraków? Co to jest Kraków? Ot, Sukiennice i Hawełka”, stało się czymś, co zaczęło niepokoić, intrygować całą Polskę. Legendą stał się Pawlikowski i jego teatr. Legendą *Paon* i jego sabbaty. Tu warto zanotować jeden epizod. Pod wpływem dziwnych wieści, zjechali z Warszawy do Krakowa, niby dwaj rewizorzy, Piotr Chmielowski i Antoni Sygietyński, uprzedzeni bardzo niekorzystnie, zaniepokojeni pogłoskami, że Przybyszewski „rozpija młodzież”. Zaszli do *Paonu* i, powitani tam serdecznie... dowiedli, że *in puncto* alkoholu, krakowskie dzieci szatana były istotnie dziećmi wobec wyczynów uspołecznionych warszawiaków. Nad ranem, dwóch rewizorów, w pół żywych, trzeba było odwieźć do hotelu; ale wyjechali uspokojeni...

Potem poszła na Polskę legenda tej dziwnej zjawy astralnej, jaką był Wyspiański. Legenda miasta malarzy, miasta witraży, miasta poezji, miasta grobów, miasta życia, miasta sztuki — Krakowa.

Wśród tych duchowych przemian, materialnie Kraków zmienił się bardzo niewiele. Trochę oczywiście miasto rosło, ale jakże wolno, jak nieśmiało. Wspominałem już, jak specjalne warunki Krakowa hamowały jego rozwój gospodarczy, przemysł, handel... Przeważał w mieście żywioł urzędniczy, ale i tu godzi się zauważyć pewien paradoksalny symptom. Cechą każdej stolicy jest, że skupia ona elementy najbardziej rzutkie, ambitne, najzdolniejsze. Otóż, w Krakowie, też niewątpliwiej stolicy na swój sposób, było pod tym względem wręcz odwrotnie. Co rok odbywał się tu polów najzdolniejszych sił, które zabierano do Wiednia do ministeriów. Zostawały ciury, albo też ci, którzy, wszedłszy pod urok artystyczno-cygańskiego Krakowa, mniej dbali o kariery. Stąd przy klanie artystów pasalo się sporo takich estetyzujących urzędników, kibiców sztuki, czytających, dysputujących, interesujących się wszystkim.

Dam jeden przykład owej supremacji sztuki w Krakowie. Był pewien młody inspektor gorzelniarny (solidna rządowa posada), przy tym amator-muzyk. Zakochał się i oświadczył o pannę. Zgodziła się, ale pod warunkiem, że zmieni fach i zostanie „prawdziwym artystą”. Rzucił posadę, zaczął się forsownie kształcić, pobrali się, wyjechali do Paryża, cierpieli prawie nędzę; on jest dziś jednym z naszych zasłużonych muzyków. Wedle tradycji matrymonialnych, normalniejsza byłaby rzecz odwrotna, aby panna odpowiedziała artyście, że wyjdzie za niego, o ile rzuci mrzonki i zdobędzie solidną posadę. Ale taki był ówczesny Kraków.

Mimo wszystko, doczekało się miasto i na polu gospodarczym doniosłego zdarzenia: z małego stało się *wielkim Krakowem*. Wskażę w kilku słowach, jak i ta przemiana wynika raczej z duchowych niż materialnych wartości Krakowa.

Wszystko w tym mieście było paradoksalne. Śmierć stawała się elementem życia. Ważnym faktem krakowskiej kroniki były — pogrzeby. Mając i Wawel, i Skalkę, Kraków stał się wielkim domem przedpogrzebowym całej Polski. Od niezapomnianego pogrzebu Mickiewicza, iluż dostojnych umarłych ciągnęło przez te ulice: Kraszewski, Lenartowicz, Matejko, Asnyk, Wyspiański... Znamienne jest, że pierwsze występy poetyckie, jakimi Kazimierz Tetmajer, późniejszy piewca Wenus Kallipygos i Skalnego Podhala, zwrócił na siebie uwagę, to były dwa konkursowe wiersze na sprowadzenie zwłok: Mickiewicza i Kraszewskiego. Tak młodość była zmuszona akomodować się do warunków. „Przystaniesz sobie za trumienką z boku, posłuchasz śpiewu i żalobnych mów, dziewczątko małe

uszczyplisz gdzieś w tłoku, już się od dawna tak nie czuleś... zdrów!” — śpiewałem później w *Baloniku*.

(Jak długo przetrwało w Krakowie to spoufalenie się z życiem grobów, niech świadczy następujący autentyczny fakt. Kiedy przed kilku laty teatr Szyfmana wystawił w Warszawie *Bolesława Śmiałego*, pożyczono część rekwizytów od teatru krakowskiego, między innymi trumnę św. Stanisława. Otóż chodziło o wypróbowanie trumny i przyrządzenie jej tak, aby statystycie idącemu w trumnie nie było widać nóg, jak je było widać na krakowskiej premierze. Karol Frycz, malarz-dekorator Teatru Polskiego, pojechał do Krakowa, kazał sobie wynieść ze składu tę teatralną trumnę św. Stanisława, włożył w nią i chodził w niej po ulicy Radziwiłłowskiej w samo południe, nie budząc zbytniego zdziwienia przechodniów; aż dopiero dziecko jakieś przelekło się i rozplakało).

Oczywiście, przy wszelkich żałobnych okazjach pierwszą figurą był gospodarz miasta: w czarnym kontuszu, w kołpaku z kitą, czuł się niemal spadkobiercą Jagiellonów, Zygmunatów... Było zresztą zatrzęsienie nie tylko pogrzebów, ale wszelakich obchodów. Polskie i austriackie, na przemian. Tu wizyta Franciszka Józefa czy jego następcy, tu Muzeum Narodowe lub restytucja Wawelu; otwarcie nowego teatru, pięćsetlecie Akademii Umiejętności czy inauguracja Akademii Sztuk Pięknych; odnowa kościoła Mariackiego czy zjazd Słowian, pomnik Mickiewicza lub Jagiełły, to znów przyjęcie dla ministra... Fety, bankiety, mowy, toasty. I wciąż na pierwszym miejscu krakowski Wierzynek, nieustający jubilat — prezydent miasta.

I tu godzi się zanotować rzecz znamioną. Osoba gospodarza miasta była poniekąd projekcją duchowego Krakowa.⁸⁴ Wedle tego, czym był w danej chwili Kraków, głowa jego bywała na przemian albo dostojnym prezydentem, albo pociesznym burmistrzem. Nasilenie duchowego życia miasta wzdymało samopoczucie i ambicję jego gospodarza. Kraków Matejkowski wydał Zyplikiewicza. Kraków młodopolski szczęśliwie uderzył do głowy Juliuszowi Leo.⁸⁵ W epokach duchowego marazmu na stolcu burmistrza zasiadały ciury. Zostawszy burmistrzem Krakowa, na który wówczas zwrócone były oczy całej Polski, Leo uczuł się *prezydentem* wielkiego miasta. Skoro materialna rzeczywistość temu nie odpowiadała, postanowił zmienić rzeczywistość. Tak powstała w jego głowie idea Wielkiego Krakowa.

A była to głowa ambitna i zdolna. Ten profesor *Almae matris* wyrzekł się kariery naukowej dla prezydentury miasta, w której może widział odskocznice dla wielkiej kariery politycznej, może tekę jakiego ministra skarbu?... Tak czy owak, faktem jest, iż powziął zuchwały zamiar podciągnięcia Krakowa do wyżyn jego znaczenia moralnego.

Idea ta miała dwie fizjognomie: jedną nadającą się do łatwych żartów, drugą w istocie płodną i twórczą. Wielki Kraków! w zestawieniu tych słów był kontrast, który budził uśmiech. O co chodziło? O stopienie gmin okalających Kraków i wcielenie je w miasto. To była myśl, do której urzeczywistnienia Leo dążył przez szereg lat z wytrwałym uporem. Łatwo było z tego żartować: czyż mały Kraków powiększy się, czyż urośnie przez to administracyjne przesunięcie granic? A jednak tak. Rzecz była dla Krakowa kwestią wprost życia. Jak wspomniałem, jednym z kalectw Krakowa było sztuczne zduszenie go w strefie „fortecy”. Udaremniało to rozwój przedmieść, hamowało ruch budowlany, bo na pierwsze żądanie wojskowości wszelki dom położony w tej strefie musiał być zburzony (tzw. *rewersy demolacyjne*). Forteca ta nie miała od dawna żadnej wartości strategicznej, ale tępy konserwatyzm austriackich generałów bronił jej uparcie. Trzeba było wielu lat starań i walki z szykanami, nim Leo zdołał uzyskać zniesienie fortyfikacji, a tym samym wolny oddech dla peryferii Krakowa.⁸⁶ Natychmiast z ogromnym impetem zaczął wytyczać

⁸⁴I tu godzi się zanotować rzecz znamioną. Osoba gospodarza miasta była poniekąd projekcją duchowego Krakowa. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Nowy pomnik. [przypis edytorski]

⁸⁵Kraków młodopolski szczęśliwie uderzył do głowy Juliuszowi Leo. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Juliusz Leo, prezydent Wielkiego Krakowa (rys. K. Sichulski). [przypis edytorski]

⁸⁶jednym z kalectw Krakowa było sztuczne zduszenie go w strefie „fortecy”. (...) Trzeba było wielu lat starań i walki z szykanami, nim Leo zdołał uzyskać zniesienie fortyfikacji, a tym samym wolny oddech dla peryferii Krakowa. — tu w tekście umieszczono ilustrację z podpisem: Miejsce dzisiejszej Alei Słowackiego, wówczas strategiczna kolej „cyrkumwalacyjna”, dławiąca pierścieniem Kraków. Pejzaż ten, o różnych porach dnia i roku, wielokrotnie powtarzał Wyspiański, jako jedyny dostępny mu z okna domu u wylotu ul. Krowoderskiej, gdzie był wieziony chorobą. [przypis edytorski]

plany nowego „wielkiego” Krakowa. Rozmach i ambicje tej *piatiletki*⁸⁷ Lea były wielkie, niekiedy budziły uśmiech swą megalomanią; np. wspaniali konni policjanci, „regulujący ruch” w miejscu, gdzie ledwie snuło się paru ospałych przechodniów. Ale w zamian trzeba było widzieć tę konną policję, jak dziarsko wyglądała na jakimś pogrzebie czy obchodzie! A czyż dolą Krakowa nie było żyć od obchodu do obchodu?

Przepowiadano Leowi, że doprowadzi miasto do bankructwa, że gospodarka jego jest nierealna, lekkomyślna. Jak byłoby się to skończyło w ówczesnych warunkach, trudno zgadnąć. Ale dziś wystarczy przejść się po ślicznych dzielnicach powstałych w dawnej fortecznej strefie, gdzie przed niewiele laty jeszcze były ogrody warzywne i ugory, aby zrozumieć znaczenie jego czynu dla Krakowa. Dał miastu ramę dla przyszłego rozwoju na lat sto. I w tym oryginalność, że nie napór życia stworzył te nowe dzielnice, ale że raczej wartości duchowe miasta, obudziwszy ambicję jego gospodarza, kazały mu wytyczać wspaniałe ulice i bulwary w pustce, niby Piotrowi Wielkiemu ulice Petersburga.

Leo był popularną postacią w *Zielonym Baloniku*. Mimo wielu istotnych różnic, czuliśmy w nim bratnią duszę. I jemu, jak nam, było ciasno w Krakowie, i on starał się powiększyć go fikcją, zmienić bieg życia. Odwrócenie przez prezydenta Leo biegu maleńkiej Rudawy może się wydać symboliczne. W *Szopce Zielonego Balonika* Leo był dorocznym Herodem (raz tylko, w dobie burz w Akademii Sztuk Pięknych, zastąpił go w tej roli Fałat). Jemu to Trzej Królowie przynosili mniej lub więcej groźne wieści; on, trawstując starodawny tekst szopki, obwieszczał: „Jam jest władca potężny, który ma trzy części świata, Europę, Afrykę i pamiętne lata; króluję w wielkiej chwale, u Puzyny i w kaha-le... A hasło moje: *Bóg nad nami — i salami*”... (Była to aluzja do jego władzy, opartej na potężnej korporacji rzeźników i masarzy). Tak dworowaliśmy sobie z lekka z naszego burmistrza, ale był to stosunek życzliwy, mimo iż nie można rzec, aby to był stosunek Moliera do Ludwika XIV-go, bo — wręcz przeciwnie — Kraków artystyczny czuł się w mieście królem, a Kraków mieszczański był jego nadwornym komikiem.

Nic dziwnego, że wzięliśmy skwapliwie na języki ów zamierzony Wielki Kraków oraz fantastyczny plan podzielenia przyszłego miasta na dzielnice zawodowe: „Nasz wielki Kraków, nowiusienki gród, dziwuje mu się z całej Polski lud; tak równiutko podzielony, na dzielnice rozłożony, wszystkie profesje zmieści, jeszcze przestrzony... — W pierwszej dzielnicy ma Kraków wielki, świętość narodu, swoje handelki; wśród klombów fontanna z piwem, tryska źródłem wiecznie żywym, wszystkie ludu łączy stany wspólnem ogniwem. — Koło handelków, w drugiej dzielnicy, mieszkają radcy i urzędnicy: niańki, mamki, babki, sługi, małe dzieci, duże długi: dwa są piękne dni w miesiącu, *pierwszy* i drugi. — W trzeciej dzielnicy... bardzo przestrono: przemysł i handel ma tam być pono; w czwartej same profesory, w piątej księża i doktory, szóstą zasię pan prezydent dał na amory”...

Cóż dopiero, kiedy przyszedł sam obchód Wielkiego Krakowa, kiedy usłużna prasa zaczęła grzmieć w surmy reklamy, kładąc nam co dnia w uszy specjalnie ukuty termin „powiększonej ojczyzny”. Uroczystość spaliła po trosze na panewce, dla bardzo prostej przyczyny. Kraków był wyspecjalizowany w uroczystościach żałobnych, a nie radosnych; nauczony był spoglądać w przeszłość, a nie w przyszłość. Przy tym *Wielki Kraków* to było pojęcie zbyt abstrakcyjne. Z czego się miał cieszyć mieszkaniec Zwierzyńca, że odtąd jego prastara dzielnica miała się nazywać *Kraków XIII*? Z czego się miały cieszyć Grzegórzki, że będą się zwały *Kraków VII* czy *IX*? To pachniało przymusem bruków, szkół, kanalizacji, powiększeniem podatków... Słowem, feta, zakrojona na największe rozmiary, z banderiami, krakusami, strażą ogniową, sztandarami, zmieniła się w sztywną galówkę dość kpiarsko przyjętą przez stary Kraków, który nie takie Lejkoniki widywał! W dodatku urozmaicił tę uroczystość dość niemiły incydent, w którym ktoś złośliwy mógłby dojrzeć symboliczny omen. Na koniec obchodu, z wieczora, pod kościołem franciszkańskim, sąsiadującym z gmachem magistratu, zaaranżowano fotografię dla „Nowości ilustrowanych”; nastąpił wybuch magnezji, przy czym siła wybuchu uszkodziła słynny witraż Wyspiańskiego, Św. Salomeę, a sam Leo oberwał coś odłamkiem szkła.

Jak tu nie wyzyskać takiej okazji! Urządziliśmy tedy w *Baloniku* parodię całego pochodu, który przeciągał tryumfalnie przez cukiernię Michalika, sam zaś incydent opiewany był na nutę piosenki *Grzmią pod Stoczkim*, zmodernizowanej okolicznościowo na:

⁸⁷ *piatiletka* (z ros.) — plan pięcioletni. [przypis edytorski]

„grzmią przed Lejem wiwaty, błyszczą białe krawaty”... Po wyliczeniu wspaniałości obchodu, samą katastrofę tak utrwalił, wspólnie z Tołem Noskowskim: „Skoro takie dziś czasy, że ni kroku bez prasy, więc wezwano w cichości fotografa z „Nowości”. Leo wyszedł zza kulis, wzrok natchniony wzniosł w górę, a tymczasem już W. Lis wycelował nań rurę. — Błysło, hukło i trzasło, szyby prysły jak masło; tłum się zwałił na ziemię, Lej się złapał za ciemię. I wyleciał zza bramy franciszkański braciszek: »A łajdaki, a chamy, Salomea, Franciszek!«...”

Ale kończyła się pieśń optymistycznym akordem: „Więc się nie smuć, narodzie, rany zrosną się w blizny, a my cieszymy się w zgodzie z powiększonej ojczyzny”.

Tak więc, bohaterski okres Krakowa zamknął się podwójnym faktem: Wielki Kraków i *Zielony Balonik*: podwójna synteza, uroczysta i kpiarska, dualizm na wskroś krakowski. Wielki Kraków był syntezą materialną, *Balonik* duchową. Dałem wprzód wykład tego zjawiska racjonalistyczny; rozebrałem elementy, przyczyny, starałem się wytłumaczyć co, jak i czemu. Teraz spróbuję dać wykład mistyczny, jedyny, jaki w sprawach ducha jest realny. Otóż, *Zielony Balonik* zaczął się tuż po wybuchu rewolucji rosyjskiej, skończył się w okresie wojny bałkańskiej. W tej właśnie dacie, 1905–1912, można by znaleźć głęboki sens. Wszak 1905, to rok, w którym rozpoczęło się owo podziemne drżenie, mające doprowadzić do wielkich wydarzeń i do naszej wolności. Otóż zastanawiam się dzisiaj, czy najistotniejszym motorem naszych balonikowych zabaw nie było instyktowne antycypowanie tej wolności? Czy nie były one najskwapliwszą rewindykacją prawa do śmiechu, do swobodnego spojrzenia na świat, zdjęciem żaloby, jak gdyby w przeczuciu, że czas jej niebawem ma się skończyć? Czy nie były już *rewizją*, odrzuceniem wielu szacownych przeżytków, które rychło miały się stać niepotrzebne, wielu pobożnych kłamstewek hodowanych w niewoli? Czy nie były próbą przestrojenia tonu? Sądzę, że w sprawach ducha takie antycypowanie zdarzeń jest rzeczą zwyczajną. „Dusza nie zna interwałów”, jak mawiał Przybyszewski. A czas to jest pojęcie na wskroś użytkowe, lansowane przez zegarmistrzów i fabrykantów kalendarzy...

Czas

Wszystkie zasoby Wolnych Lektur możesz swobodnie wykorzystywać, publikować i rozpowszechniać pod warunkiem zachowania warunków licencji i zgodnie z *Zasadami wykorzystania Wolnych Lektur*.

Ten utwór jest w domenie publicznej.

Wszystkie materiały dodatkowe (przypisy, motywy literackie) są udostępnione na Licencji Wolnej Sztuki 1.3. Fundacja Wolne Lektury zastrzega sobie prawa do wydania krytycznego zgodnie z art. Art.99(2) Ustawy o prawach autorskich i prawach pokrewnych. Wykorzystując zasoby z Wolnych Lektur, należy pamiętać o zapisach licencji oraz zasadach, które spisaliśmy w *Zasadach wykorzystania Wolnych Lektur*. Zapoznaj się z nimi, zanim udostępnisz dalej nasze książki.

E-book można pobrać ze strony: <http://wolnelektury.pl/katalog/lektura/boy-znasz-li-ten-kraj>

Tekst opracowany na podstawie: Tadeusz Boy-Żeleński, *Znasz-li ten kraj?...*, Biblioteka Boya, Warszawa 1932

Wydawca: Fundacja Nowoczesna Polska

Publikacja zrealizowana w ramach projektu Wolne Lektury (<http://wolnelektury.pl>). Reprodukacja cyfrowa wykonana przez Bibliotekę Narodową z egzemplarza pochodzącego ze zbiorów BN.

Opracowanie redakcyjne i przypisy: Dorota Kowalska, Marta Niedziałkowska.

ISBN 978-83-288-0106-6

Wesprzyj Wolne Lektury!

Wolne Lektury to projekt fundacji Wolne Lektury – organizacji pożytku publicznego działającej na rzecz wolności korzystania z dóbr kultury.

Co roku do domeny publicznej przechodzi twórczość kolejnych autorów. Dzięki Twojemu wsparciu będziemy je mogli udostępnić wszystkim bezpłatnie.

Jak możesz pomóc?

Przekaż 1,5% podatku na rozwój Wolnych Lektur: Fundacja Wolne Lektury, KRS 0000070056.

Wspieraj Wolne Lektury i pomóż nam rozwijać bibliotekę.

Przekaż darowiznę na konto: [szczegóły na stronie Fundacji](#).